

92 [Տաճարացի]

21841

Պ-79 | Պողոսյան, Ե.

Կարապետ Կրթիկ փաշա Տա-
~~ճարացի կուսակալ և ընդհանուր~~

1.50 ֆր.

ԸԶԳԵՑԻՆ ՄԵՏԵՆԱԳՐԱՆ

ՃԳԸ.

**ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԹԻՆ ՓԱՇԱ
ՏԱԻՈՒՏԵԱՆ**

**ԿՈՒՍԱԿԱԼ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԼԻԲԱՆԱՆԻ**

(1816—1873)

ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ԵՓՐԵՄ Վ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

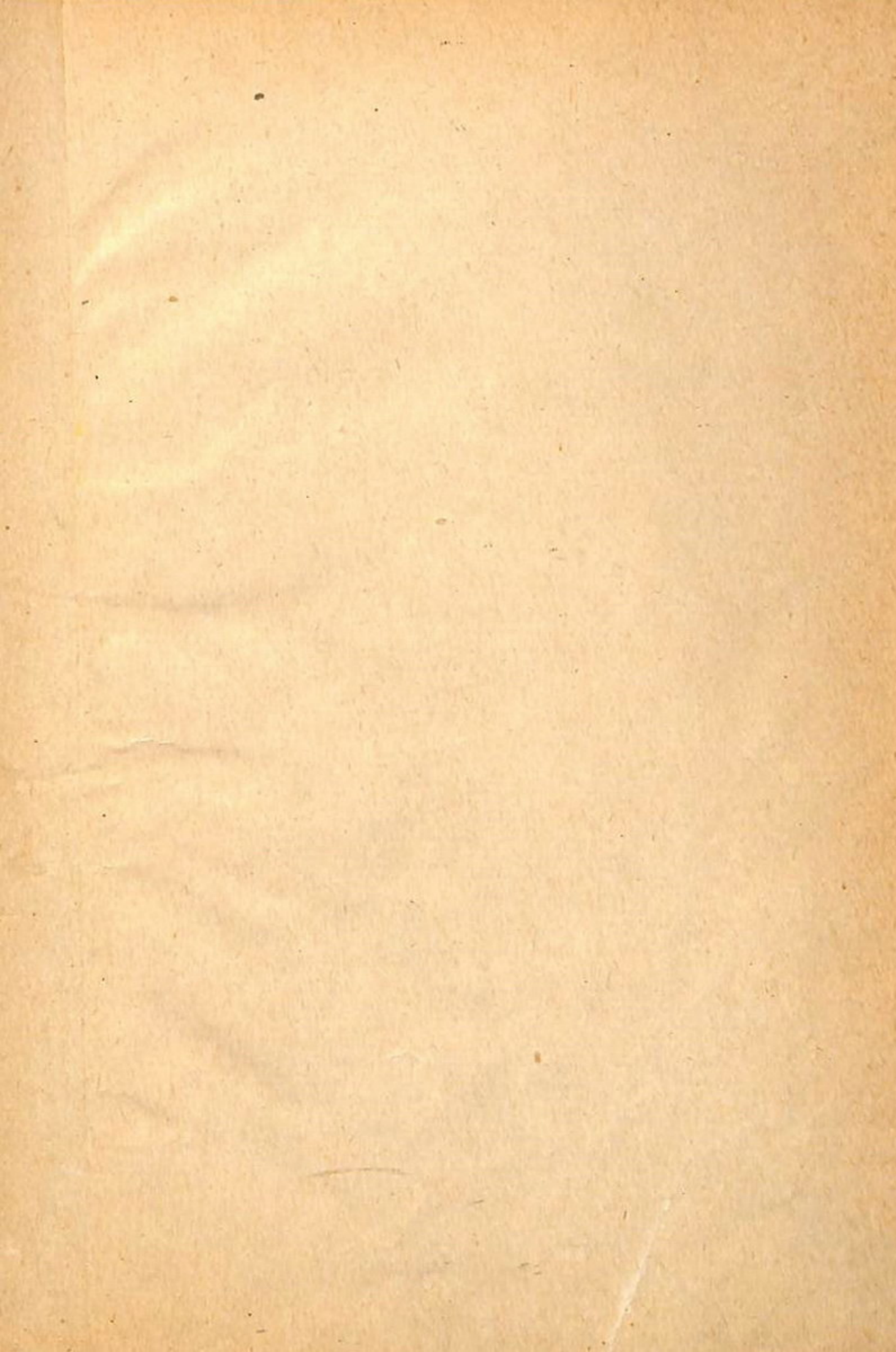

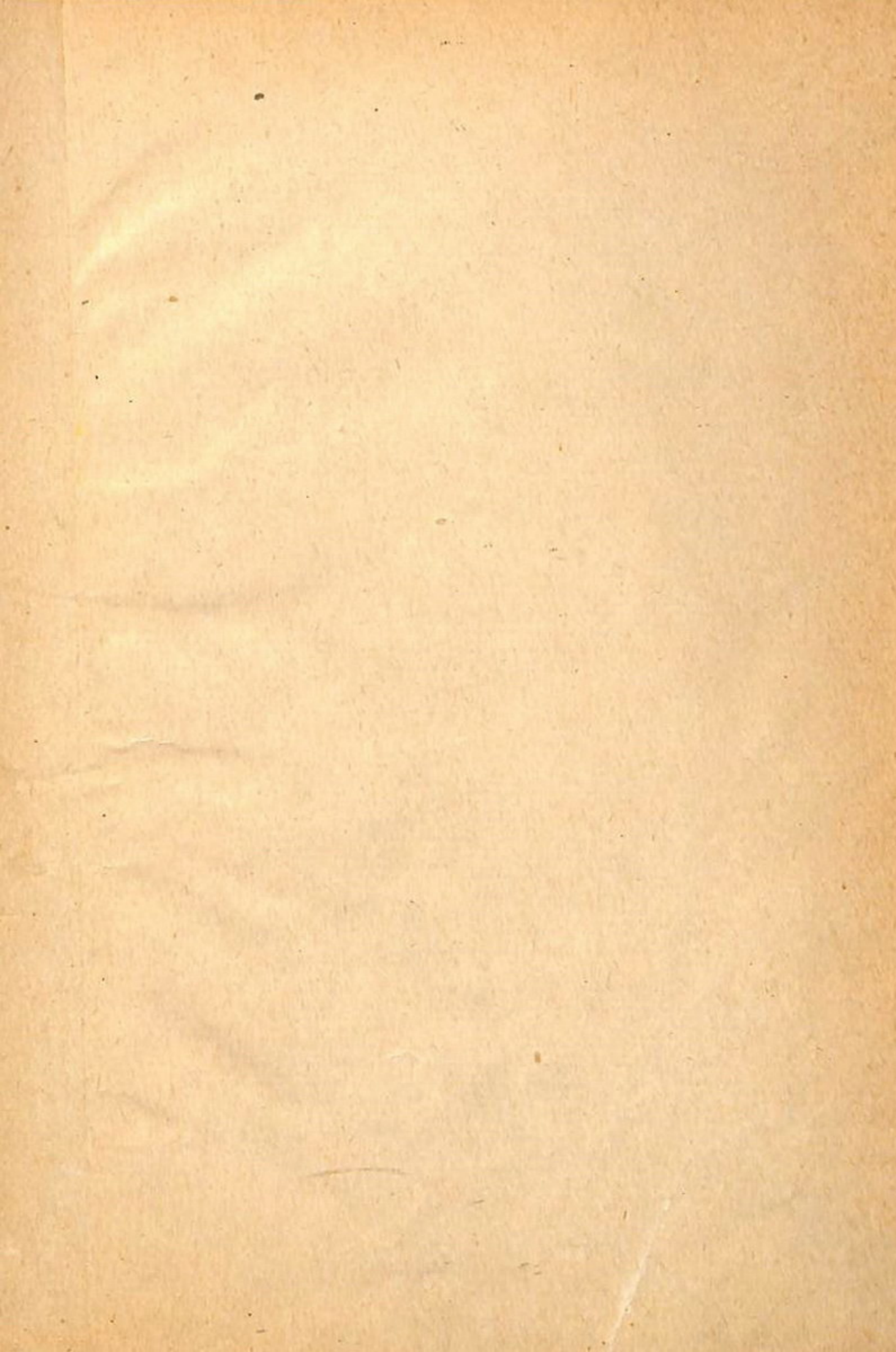
ՎԻԵՆՆԱ

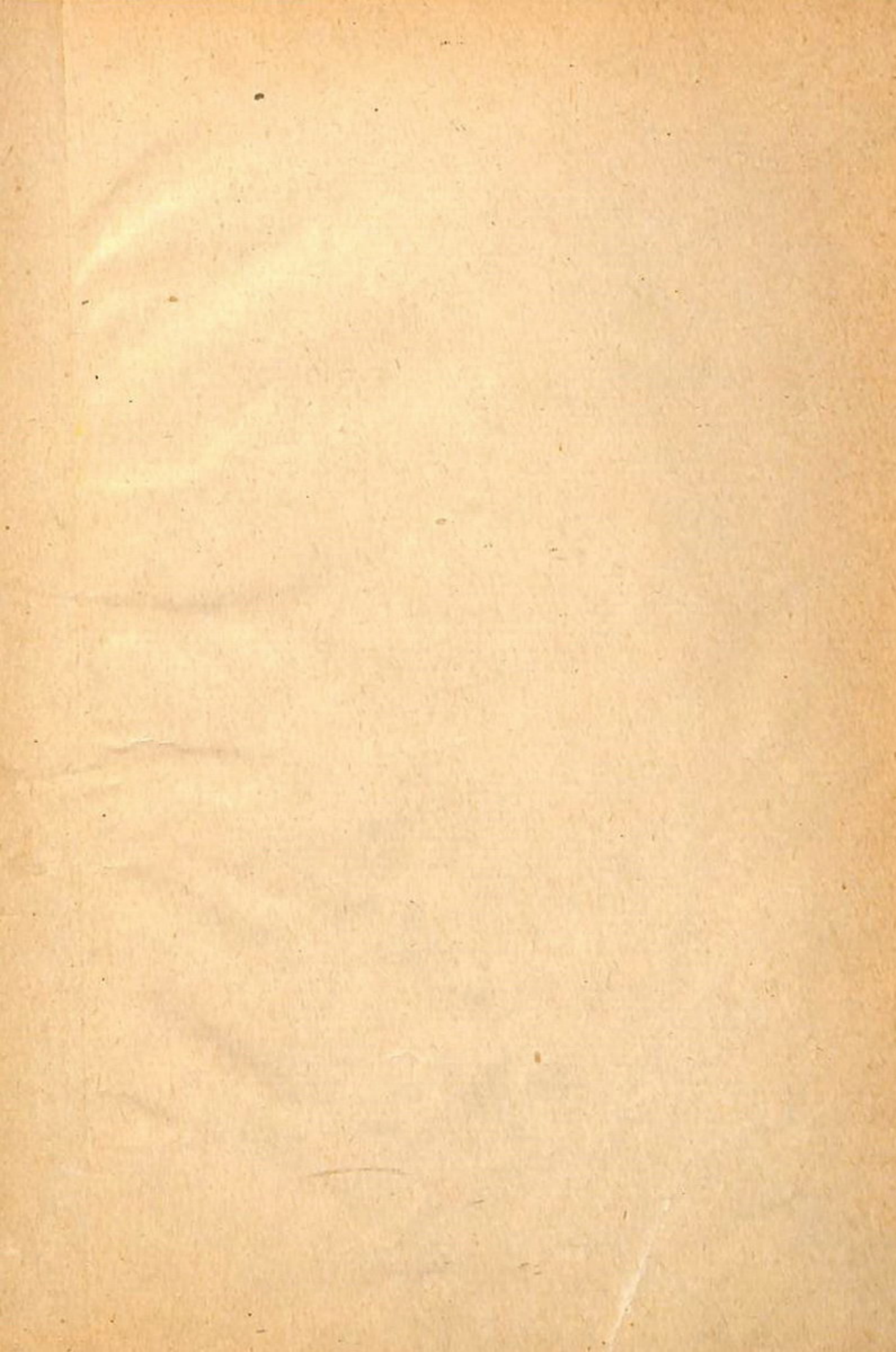
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1949

KARAPET ARTIN
PASCHA DAOUD
GOUVERNEUR VON LIBANON

VON
P. E. POGHOSSIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-**BUCHDRUCKEREI**
1949

9(569)

7-79

936.9

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ 1961 թ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԹԻՆ ՓԱՇԱ ՏԱԻՈՒՏԵԱՆ

ԿՈՒՍԱԿԱԼ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ԼԻԲԱՆԱՆԻ

(1816—1873)

ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ԵՓՐԵՄ Վ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԿՏԷՆ

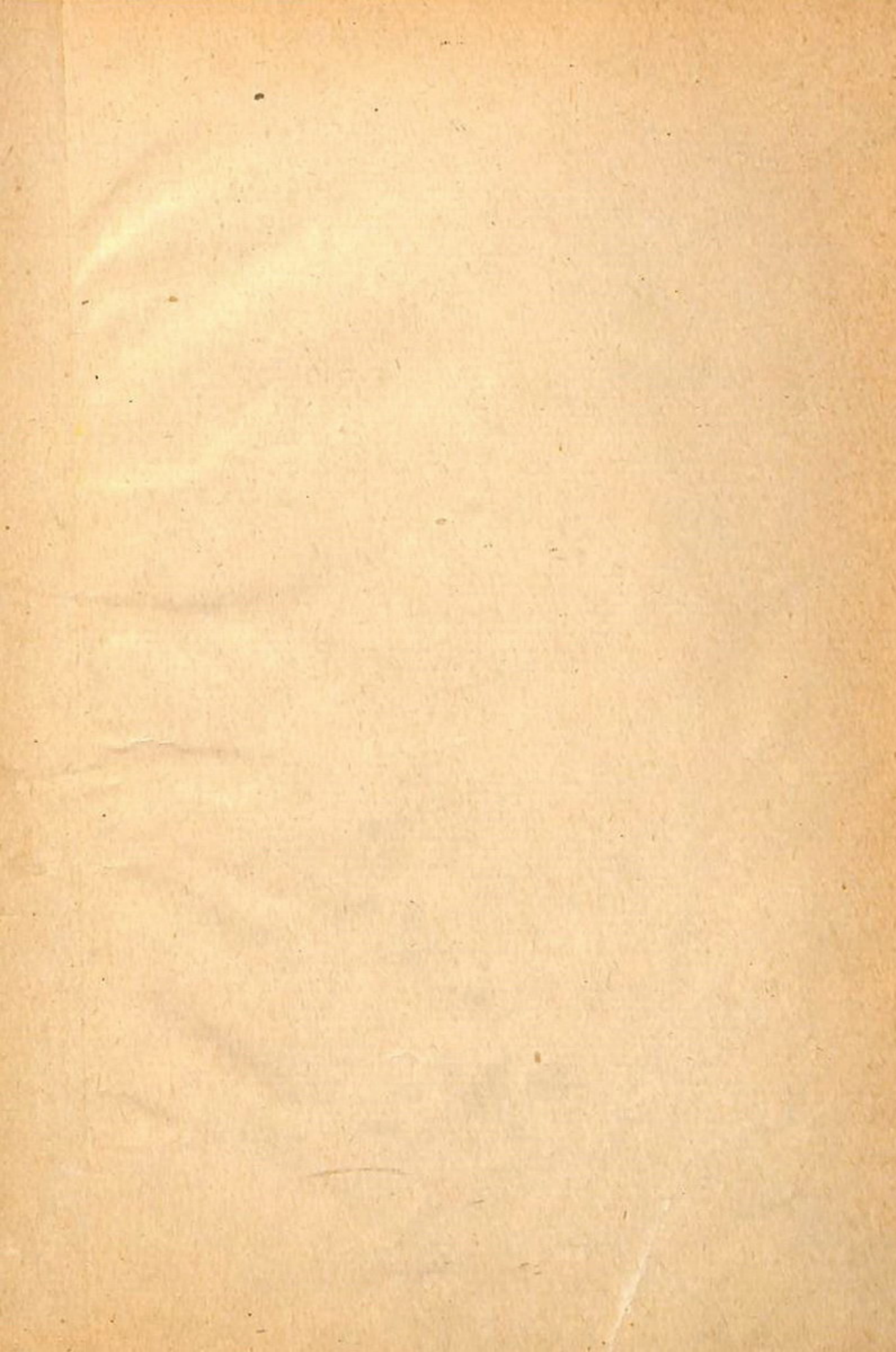
21844
A $\frac{II}{35182}$

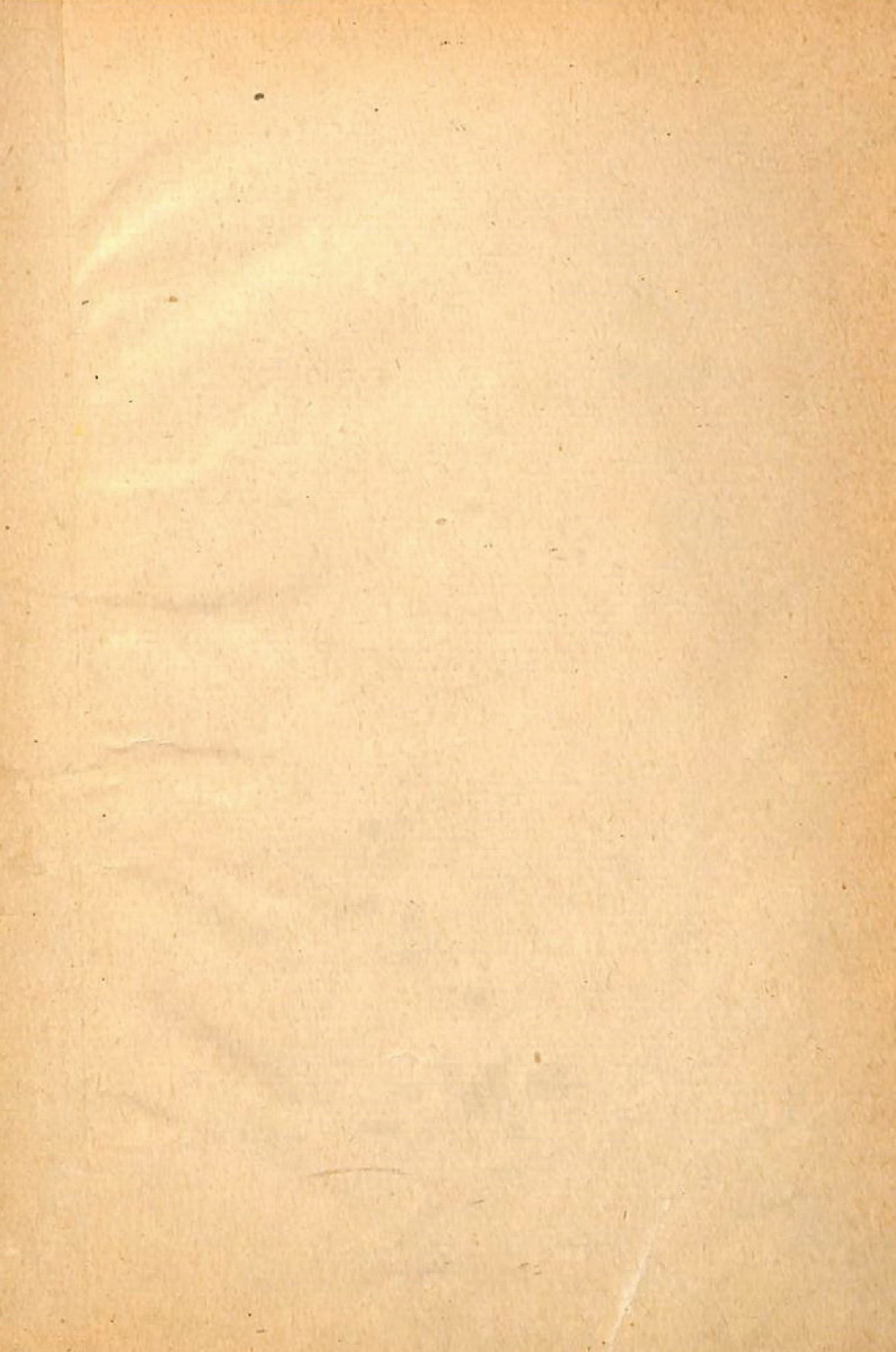

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1949

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Երկու խօսք	Է
Բովանդակություն	Բ
Նախաբան	1—2
Ա. Կենսագրական համառօտ գծեր	2—11
Բ. Հանրային գործունեությունը	11—75
Գ. Գրական արդիւնքը	76—83
Յաւելում	84

ԿԱՐԱՊԵՏ ԸՐԹԻՆ ՓԸԾԸ ՏԱՌՈՒՏԵԸՆ
ԿՈՒՍԸԿԸԼ ԵՒ ԸՆԳՀՅՆՈՒՐ ԿԸԹԱՎԵՐԻԶ
ԼԻՐԱՆԸՆԻ
(1816—1873)

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԴՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ Ազգի պատմութեան մէջ եղած են
դէմքեր, որոնք հակառակ իրենց կարկա-
ռուն, արդիւնագործ ու պատուարեր դոր-
ծունէութեան՝ մնացած են ժամանակակից-
ներուն քիչ ծանօթ, իսկ յաջորդ սերունդ-
ներէն մոռցուած: Այդպիսի կարկառուն դէմք
մըն է Վսեմապատիւ Կարապետ Արքիմ
Փաշա Տաւուտեան:

Թերթեցէք իր ժամանակակիցներու մա-
սին դրուած մէկէ աւելի Հայ կենսադրական-
ներ, որոնք լեցուն են շատ մը աննշանակ
անձինքներու մասին նոյն իսկ մանրամասն
կենսադրութիւններով, բայց ի դուր պիտի
փնտռէք հոն դոնէ համառօտ յիշատակու-
թիւն մը Տաւուտ Փաշայի պէս կարեւոր
անձնաւորութեան մը մասին: Շեշտելու հա-
մար Կարապետ Արքիմ Փաշայի մեծարժէք
անձնաւորութիւն մ'ըլլալը՝ կը բաւէ եթէ հոս

անմիջապէս յիշեմ թէ ան մեծ Larousseի¹ եւ
La Grande Encyclopédie inventaire raisonné
des sciences, des lettres et des arts² ի մէջ
պատուոյ տեղ դրաւած է:

Հետեւարար ուշ մնացած աղբային պար-
տականութիւն մըն է որ պիտի կատարենք
խօսելով այստեղ Տաւուտ Փաշայի կեանքին;
Հանրային դործունէութեան եւ գրական ար-
դիւնքի մասին:

Ա.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԳԾԵՐ

Վսեմ. Կարապետ Արթին Տաւուտ Փա-
շայի նախնեաց մասին կը պակսին մեզ տե-
ղեկութիւններ: ԺԹ. դարու առաջին քա-
ռորդին — երբ կը ծնանի նա Կ. Պ. — նոյն
քաղքին մէջ կը յիշուի Տաւուտեան գերդաս-
տան մը, որուն ներկայացուցիչներն են Տա-
ւուտեան Անտոն եւ Յովսէփ³: Ասոնք հայ
կաթողիկէ համայնքի աւանաւոր գէմքերէն
էին, բնիկ գաղատացիներ⁴, որոնք կը բնա-
կէին Պոլսոյ Գանատիւի գիւղը⁵: 1827—1828ի

¹ Tome VI, p. 100.

² Tome XIII, p. 919.

³ Տե՛ս Աւետիս Պէրպէրեան, Պատմութիւն Հայոց,
Կ. Պ. 1871, էջ 82, 103, 190, 276: Յ. Ասկերեան
(Հ. Պօղոս Վ. Պօյնուէյրեան), Հասունեան քաղա-
րականութիւն, Տփլիս 1868, էջ 41, 124: Յ. Գ. Մ.,
Խասնակի պատմութիւն հայ մեծատուններու, Կ. Պ.
1910, էջ 126 եւն:

⁴ Պէրպէրեան, անդ՝ էջ 190:

⁵ Անդ՝ էջ 103: Ժամանակ, Կ. Պ. 1863, Թ. 7:

կաթ. Հայոց ծանօթ ընդհանուր աքսորքի մէջ իրենք առաջիններէն կ'ըլլան⁶: 1842ին Յովսէփ Տաւուտեան անդամ կ'ըլլայ եւրոպական թուրքիոյ հարկահաւաքութեան ընկերութեան (Պէրպէրեան, անդ. էջ 276):

Արդ, Տաւուտ փաշա այդ Տաւուտեան գերդաստանի ծնունդ է թէ ոչ՝ ստուղութիւն մը չունինք: Հաւանական կը մնայ միայն որ նա հայ ազնուական գերդաստանէ մը կը սերէր, որուն նախնիքը Գաղատիայէն դադթաժ եկած էին Կ. Պոլիս ԺԸ. դարուն⁷:

Տաւուտ փաշա ծնած է Կ. Պոլիս 1816 Մարտին, հայ կաթ. ծնողքէ: Հին գերմանական օրէնագրութեան մասին 1845ին դրած իր հռչակաւոր գիրքը իր անունը կը կրէ՝ Կարապետ Արթին Տաւուտ⁸ օղլու: Որմէ կ'եզրակացնենք թէ իր անունն է՝ Կարապետ, հօր անունը Արթին (Յարութիւն) եւ մականունը՝ Տաւուտ օղլու (Տաւուտեան, Դաւթեան): Մականունի այս թրքական ձեւը անսովոր չէր հին ատեն Հայերու քով, որոնք կը գրէին յաճախ. «Թօղ օղլու Կարապետ», «Փափագ օղլու Պետրոս⁹», «Պայկա-

⁶ Պէրպէրեան, անդ. էջ 106:

⁷ Հմմտ. Տարեցոյց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ աղղ. երկսեռ վարժարանի, Ա. տարի, Աթէնք 1931, էջ 42: Հանդէս Ամսօրեայ, 1898, էջ 74:

⁸ Այս միեւնոյն ձեւով կը յիշէ գիրքը նաեւ Ասկերեան (անդ. էջ 237), այսինքն՝ «Կարապետ Արթին Տաւութ»:

⁹ Հայաստան, Կ. Պ. 1848, թ. 29:

բանք օղլու Անտոն», «Շէփալէ օղլու Յովհաննէս», «Տէր-Դաւիթ օղլու Պետրոս¹⁰», «Աւետիս օղլու Աւետիս¹¹», «Գաթըրնը օղլու Կիւլլի Պօղոս¹²», «Քլնի օղլու Անտոն» եւ այլն (Հանդ. Աժս. 1911, էջ 88) :

Տաւուտ փաշա իր անունը ստորագրած է անդամ մը նաեւ սա ձեւով. Կարապետ Տավուտ Արթին¹³ : Իսկ Պէրպէրեան իր Պատմութեան մէջ¹⁴ Անտոն Կարապետ Տավուտեան կը կոչէ զինքը՝ գուցէ իր Պատմութեան սկիզբը¹⁵ յիշած Անտոն Տավուտեանը ասոր իրր հայր կամ պապ ներկայացնելով : Տաւուտ փաշա ուրիշ ոչ մէկ տեղ Անտոն կոչուած է :

Վսեմ. Կարապետ Արթին փաշա Տաւուտեանի ընտանեկան շրջանակի մասին ոչինչ կ'աւանդեն մեզի ժամանակակիցները : Բայ ի յիշուած Անտոն եւ Յովսէփ Տաւուտեաններէ՝ Տավուտ կամ Տավուտեան մականունով կը յիշուին նաեւ հետեւեալները. 1860ի Հայ Բարեգործական Ընկերութեան բաժանորդաց ցանկին մէջն են մէկական բաժին վճարումով :

¹⁰ Մէմֆուայր Հավատիս, Կ. Պ. 1861, Թ. 402 :

¹¹ Ասկերեան, անդ՝ էջ 111 :

¹² Մասիս, Կ. Պ. 1871, Թ. 1182 : Գաթըրնը օղլու՝ անունի գերասանապետ Յակոբ Վարդավեանի հուն էր :

¹³ Մէմֆուայր Հավատիս, 1861, Թ. 387 :

¹⁴ էջ 387 :

¹⁵ էջ 82 :

Տավուտ Կարապետ էֆ .

„ Մկրտիչ

„ Յակոբ էֆենտի

„ Յ . Կարապետ ¹⁶

„ Պօղոս

Տավուտեան Վարդան Յովհաննէս

„ Վարդան Տիգրան ¹⁷ :

Այս ցանկէն Յակոբ Տավուտ դործօն դեր ունեցած է նախ 1846ի «Համադդեաց Ընկերութեան» ¹⁸, յետոյ «Ազգային կրթութեան ժողովք»ին մէջ ¹⁹ : Կը կոչուի Տավուք տօֆթօր Յակոբիկ ²⁰ կամ Տօֆթօր Յակոբ Տավուք, մկայուած Պիղայի համալսարանէն 1837ի ատենները ²¹, որ Կ . Պօլսոյ բժշկական մարմարանի ուսուցիչ է եւ դրած արժէքաւոր գիրք մը ²² եւ որ Վսեմ . Կարապետ Արթին Տաւուտեան փաշայի կ'ընկերանայ դէպ ի Լիրանան եւ անոր փոխանորդը, անձնական

¹⁶ Կարապետ Արթին փաշա Տաւուտեանն է տօրկա :

¹⁷ Ե . Գ . Աղաքօն, Պօլսոյ 1860ի եւ Գահիրէի 1906ի Բարեգործականներուն ծնունդը եւ պատմութիւնը, Պրնէէն եւ Ժրնէվ 1931, էջ 83 :

¹⁸ Ասկերեան, անդ՝ էջ 96 :

¹⁹ Անդ՝ էջ 389 : Մէմֆուայը Հավատիս . 1861, թ . 387 :

²⁰ Ասկերեան, անդ՝ էջ 124 :

²¹ Մէմֆուայը Հ . , 1862, թ . 465 : Հանդէս Ամսօրեայ, 1898, էջ 75 :

²² Հանդէս Ամսօրեայ, անդ՝ էջ 75—76 : Տօֆթ . վ . Յ . Թորգումեան, Երեմիա Չէլէպիի Քէօմիւրճեան Ստամպօլոյ պատմութիւն, Վիեննա 1913, էջ 296 :

րժիշկին ու խորհրդականն է ²³ : Ըստ մեզ այս ցանկին մէջ չորս քովէքով շարուած անձերը՝ Տափուտ Մկրտիչ, Յակոբ, Յ. Կարապետ եւ Պօղոս Եղրայրներ են : Վասն զի Յակոբ Տափուտ ընդհանրապէս իր անուան կից ունի Յ. (Յարութիւն) մը ²⁴, ինչպէս այդ ցանկին մէջ եւ այլուր Յ. կամ Ա. (Արթին) ունի Կարապետ Տաւուտեան փաշա : Նոյնպէս այդ ցանկին Տափուտ Պօղոս իր անուան կից ունի Ա. (Արթին) մը ²⁵, ինչ որ հաւանօրէն կը ցուցնէ թէ իրենց հայրն եղած է Արթին կամ Յարութիւն Տաւուտեան :

Տափուտեան մականունը կը կրեն նաեւ Ղազարոս Տափուտեան ²⁶ եւ Սեպուհ Տափուտեան ²⁷, վերջինս երկրորդ դասու աշակերտ Բանկայթիի Մխիթարեան Վարժարանի, Կ. Պ. 1861 :

Վսեմ. Կարապետ Արթին Տաւուտեան իր ուսումն ու դաստիարակութիւնը կը ստանայ Կալաթա, Փրանսական տան մը մէջ : Յետոյ կը մեկնի Բերլին, ուր փայլուն յաջողութեամբ կ'աւարտէ իր ուսումները : Վերա-

²³ Մէմֆուայր Հ., 1861, Թ. 416 : Ասկերեան, անդ՝ էջ 477 : Հ. Ա., անդ՝ էջ 76 : Դիւ. Թորդոմեան (Հ. Ա. անդ՝ էջ 74 եւ 76) զինքը մերթ հօրեղբորորդի եւ մերթ եղբորորդի կը կոչէ Տաւուտ Փաշայի : Դիւ. Յակոբ Տաւուտ մեռած է 1878ին, Մեծ կղզի :

²⁴ Ասկերեան, անդ՝ էջ 96, 201, 477. Մէմֆուայր Հալապիս, 1861, Թ. 387 եւն :

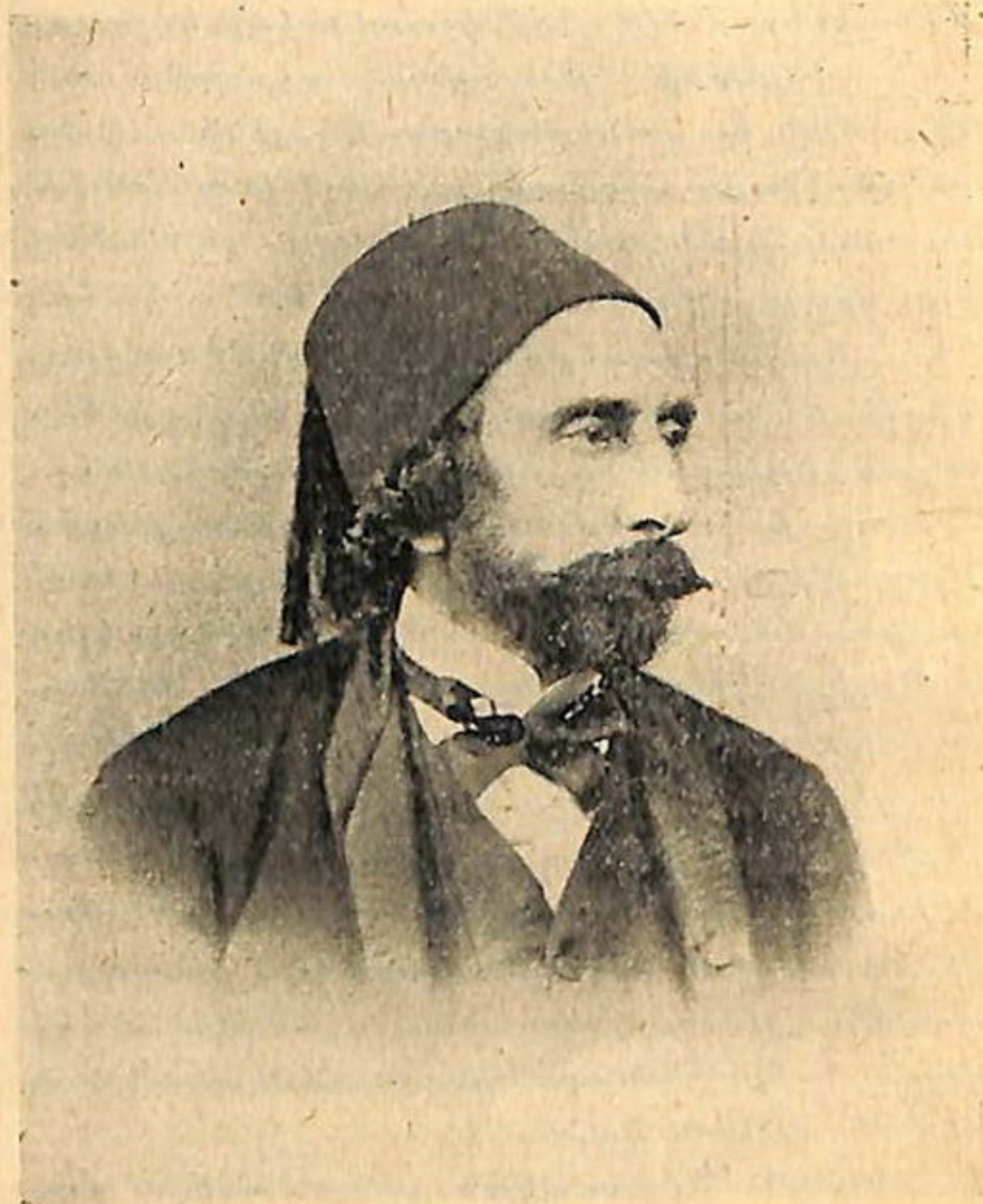
²⁵ Մէմֆուայր Հ., անդ՝ Թ. 406 «Տափութ Ա. Պօղոս» :

²⁶ 1906 Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Հիւանդանոցի Հայոց, Կ. Պ., էջ 320 :

²⁷ Մէմֆ. Հալապիս, 1861, Թ. 408 :

դառնալով Պոլիս՝ նախ պաշտօնի կը կոչուի արտաքին դործոց նախարարութեան դրասենեակներու մէջ: 1840ի ատենները կը կարդուի Բերլինի թրքական դեսպանատան թարգման եւ քարտուղար: Բերլինի մէջ իր այս երկրորդ անգամ բնակութիւնը առիթ կու տայ իրեն ուսումնասիրելու դերմանական կազմակերպութիւնը եւ կը դրէ հին՝ դերմանական ազգերու օրէնադրութեան վրայ այնպիսի մասնագիտական գիրք մը, որ մեծ հռչակ կը հանէ դիտական աշխարհի մէջ: Կ'ընտրուի անգամ Բերլինի դիտութեանց Ակադեմիայի: Աւելի վերջ կ'ըլլայ ընդհանուր հիւպատոս Վիեննայի մէջ: Կանչուելով Կ. Պոլիս՝ կը մտնէ ներքին դործոց նախարարութեան տեսչութեան մէջ եւ 1859ին կ'ըլլայ պետ դրաքննական պաշտօնարանի: Ատկէ վերջ կ'անցնի ելեւմտական նախարարութեան մէջ ու կ'աշխատակցի Ֆուադ Փաշայի՝ վարելով բաղմաթիւ ներկայացուցչական պաշտօններ: յետոյ կ'անուանուի տնօրէն հեռագրական պաշտօնարանի, որ հիմնական բարեփոխութեան կարօտ էր:

1860ին Քրանսական զինուորական արշաւախումբ մը Տիւրքիներու եւ Մարոնիտներու կռուին վերջ տուած ըլլալով՝ միջադպոյին Յանձնախումբ մը պաշտօն ստանձնած էր Լիրանանի կառավարութեան կազմակերպութեամբ դրադելու: Միջադպոյին այդ Յանձնախումբը երկար խորհրդակցութենէ վերջ՝ կ'որոշէ Լիրանանի վրայ քրիստոնեայ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԹԻՆ ՏԱԽՈՒՏ ՓԱՇԱ

Թուրք Հեռագրական Պաշտոնարանի Տնօրէն
1860ին

միակ ընդհանուր կուսակալ մը չենէլ: Արդ, Կարապետ Արթին Տաւուտեան, որ ճանչցուած էր իբրեւ կարող դիւանագէտ անձ մը եւ կը լրացնէր միջադպրոցին յանձնախումբի պահանջած բոլոր պայմանները՝ կ'ընտրուէր երեք տարուան համար կուսակալ Լեոնալիրանանի: Այս ընտրութենէն անմիջապէս յետոյ Օսմանեան Կայսերական Պետութիւնը դինքը կը բարձրացնէ միւշիքուքեան (մարաջախտ) առտիճանին եւ կը կոչէ Տաւուտ Փաշա:

1861 Յուլիսին պաշտօնի անցնելով՝ վսեմ՝ Կարապետ Արթին Փաշա Տաւուտեան իր նոր ասպարէզին վրայ մեծ դործունէութիւն երեւան կը բերէ դաւառներու նոր պետեր ընտրելով, վարչական, դատաստանական եւ կրթական մարմիններու մէջ ներքին կազմակերպութիւն մտցնելով, տուրքերու դրութիւնը բարեփոխելով, ամէն կողմը ռազմադիտական ճամբաներ բանալով եւայլն: Երեք տարուան իր այս դործունէութիւնը ընդհանուր դոհունակութիւն առաջ կը բերէ թէ՛ իր հպատակ ժողովուրդներու եւ թէ՛ թուրք Պետական Վարչութեան քով:

1864ին լրացած ըլլալով իր եռամեայ իշխանութեան շրջանը՝ Սուլթանի հրովարտակով հինգ տարի եւս կ'երկարաձգուի այդ իշխանութիւնը:

Ասկէ վերջ կրկնապատկած է Տաւուտ Փաշա իր ջանքերը Լեոնալիրանանի սահմանները վերջնականապէս ճշդելու, 1860ին ըն-

դռնուած ծրագիրը իրադրծելու եւ իր
խնամքին յանձնուած ժողովուրդներուն բա-
րօրութիւնը ապահովելու համար: Նա կը
շահի ո՛չ միայն իր հպատակներուն, այլեւ
դրացի երկիրներու ժողովուրդներուն հա-
մակրութիւնը, որոնք բուն փափագ կը
յայտնեն իրենց երկրին՝ Լիրանանի կառա-
ւարչութեան կցումին: Իրաց այս վիճակը,
բնականաբար, անհամաձայնութիւն առաջ
պիտի բերէր իր եւ Սուրիոյ ընդհանուր կա-
ռավարչին միջեւ, որ չափազանց հակառակ
էր արեւմտեան միջափառութեամբ դրուած
վարչութեան մը: Ասոր հետեւութեամբ 1867
Դեկտեմբերին կը ներկայացնէ Տաւուտ ֆա-
շա իր հրաժարականը Բարձրագոյն Դրան,
բայց կը մերժուի ընդունիլ: 1868ին ընդու-
նուած ըլլալով իր հրաժարականը՝ Ապրիլ
8ին կը վերադառնայ Տաւուտ ֆաշա Կ. Պո-
լիս: Այս անգամ Թուրք Կայսերական Կա-
ռավարութիւնը իրեն կը յանձնէ հեռագրա-
տանց, նամակատանց եւ հանրօգուտ շինու-
թեանց նախարարութիւնը: Ռումէլիի երկա-
թուղեաց շինութեան բաղմարարդ խնդրոյն
յաջող եւ արդիւնաւոր լուծումն իր ջանքե-
րուն պատուին է, զոր գլուխ կը հանէ 1869ին
յաճախակի ճամբորդութիւններով ու բա-
նակցութիւններով Պարիսի եւ Վիեննայի մէջ:

Իր բացառիկ կարողութիւններէն տա-
կաւին շատ բան կարելի էր ակնկալել, սա-
կայն դժբախտաբար 1870ին երեւան եկած
հիւանդութիւն մը կը ստիպէ գինքը առժա-

մանակեայ կերպով քաշուիլ գործէ՝ դարմանուելու համար: 1871ին կը հարկադրուի բորսովին հրաժարիլ աշխատանքէ: Նախ Քիոս կղզին, յետոյ Բիարրից (Ֆրանսա) կ'երթայ դարմանելու համար իր խանդարուած առողջութիւնը: Հոս 1873 Նոյեմբեր 4ին կը կնքէ իր արդիւնաշատ կեանքը մօտ 58 տարեկան հասակի մէջ եւ հաւանօրէն հոն ալ կը թաղուի: Իր ամուսնացած ըլլալու մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք: Անձանօթ կը մնայ նաեւ իր գերդաստանի շառաւիղներու պատմութիւնը²⁸:

Բ.

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆԸ

Վսեմ. Կարապետ Արթին Տաւուտեան Փաշայի հանրային գործունէութիւնը ճշիւ է բովանդակութեամբ եւ տարածուն՝ սյլադանութեամբ: Ըլլալով ի բնէ ազնիւ յատկութիւններով օժտուած՝ ստացած էր ժամանակին եւրոպական շրջանակներու մէջ բարձր ուսում եւ լաւագոյն կրթութիւն: Իր բազմակողմանի գիտութիւնն²⁹ ու ստացած դարգացումը չուտալ ուշադրութիւնը կը դրաւ են հանրութեան ու թուրք Պետական Վարչու-

²⁸ Տաւուտ կամ Տաւուտեան մականունով գերդաստանի տասնամարերէն միայն չորսը ծանօթ են մեզ, զոր յետոյ պիտի տեսնենք:

²⁹ Բաց ի հայերէնէն ու թրքերէնէն՝ գիտէր ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ անգլիերէն:

Թիւնը կանուխէն իրեն կը վստահի պատաս-
խանատու պաշտօններ: Հազիւ քսանամեայ՝
Տաւուտեան թուրք արտաքին գործոց նախա-
րարութեան գրասենեակներու մէջ պաշտօ-
նեայ է: 1840ական թուականներուն Բերլինի
թրքական դեսպանատան մէջ թարգմանի եւ
քարտուղարի պաշտօն կը վարէ ³⁰: «Հայրե-
նասէրի» համեմատ ³¹ Տաւուտեան 1843ին
նոյն պաշտօնով Պարսիս պիտի անցնէր, բայց
կը թուի թէ այդ տեղի չէ ունեցած, այլ իր
պաշտօնով մնացած է Բերլին, ուր 1845ին
կը հրատարակէ իր գիտական աշխատանքը:

1846 Սեպտեմբերին, ըստ «Արշալոյս
Արարատեան»ի ³², կը կարգուի Բերլինի Օս-
մանեան Դեսպանատան խորհրդոյ քարտու-
ղար-թարգման: «Դաւթեան յարգի Կարա-
պետ աղան», կը գրէ նոյն թերթը, «Պէրլինու
(Բրուսիս) օսմանեան դեսպանատան խոր-
հրդոյ քարտուղար եւ թարգման անուանե-
ցաւ ³³»: Հոն կը մնայ մինչեւ 1847 Յուլիս
մերթ վարելով նոյն իսկ դեսպանական գոր-
ծերը: Այս մասին կը տեղեկագրէ հոյ թերթ
մը. «Տաւութեան արդոյ գիտնական Պ. Կա-
րապետ որն որ երկայն ժամանակ Օսմանեան
տէրութեան կողմանէ Պերլինի մէջ թարգ-
մանի կամ գործակալի պաշտօն կատարելով՝
իրրեւ քաղաքադէտ անձ մեծ անուն ստացած

³⁰ Հայրենասէր, Իդիւր 1843, թ. 3:

³¹ Անդ. թ. 3:

³² Չմխոնիս 1846, թ. 242:

³³ Հմմտ. Հայաստան, Կ. Պ. 1846, թ. 7:

էր . . . ³⁴» : Աւելի բնորոշ են «Արշալոյս Արա-
րատեան»ի խօսքերը ³⁵ . «Դաւթեան մեծա-
պատիւ Կարապետ աղան, որ քանի մը ժա-
մանակէ ի վեր Բարձրագոյն Դրան դեսպա-
նութեան պաշտօնը կը վարէր ի Պերլին
(Բրուսիա) անցած շարաթ հասաւ ի Կոս-
տանդնուպոլիս աւստրիական շոգենաւով» :

Յաջորդ տարին, պաշտօնի բարձրացու-
մով, Բարձ. Դուռը լիակատար իշխանու-
թեամբ ղինքը գործակալ (ընդհանուր հիւ-
պատո՞ս) կ'անուանէ Բերլինի : Վիեննայի
Donau-Zeitung կը գրէ ³⁶ . «Հանձարեղ ու
բազմահմուտ Հայազգի Պ. Տալութեանը,
որ . . . շատ տարի Պերլինի Օսմանեան Դես-
պանատան մէջ քարտուղարութեան պաշտօնը
կատարած է, հիմա Դրան կողմանէ լիակա-
տար իշխանութեամբ գործակալ անուանուեր
է ու Պերլին կու գայ» :

1850—1852ի միջոցներուն վարած է
Վիեննայի Թուրք դեսպանատան քարտու-
ղարի պաշտօնը, եղած նաեւ ընդհանուր հիւ-
պատոս : Առաջինի մասին կը գրէ Վիեննայի
Presse թերթը . « . . . ամենուն ծանօթ գիտ-
նական Տալութեան Հայազգին, որն որ ատեն
մը Վիեննայի դեսպանատան քարտուղարն
էր ³⁷» : Իսկ հիւպատոսութեան մասին կը

³⁴ Հայաստան, Կ. Պ. 1847, Թ. 10—63 :

³⁵ Անդ, 1847, Թ. 289 :

³⁶ Եւրոպա, Վիեննա 1848, Թ. 21, Մայիս 11 :

³⁷ Անդ, 1854, Թ. 33. Արշ. Արարատ. 1850,
Թ. 372 :

վկայէ Larousse³⁸, ըսելով. «il devint plus tard consul général à Vienne» :

Հիւսպատոս եղած ըլլալու է 1856—1857 տարիներուն (Հմմտ. Մէճմ. Հ. 1856, Թ. 165. Մասեաց Աղաւնի, Պարիս 1857, էջ 119) :

Կարեւոր վկայութիւն մը այս մասին Գարրիէլ Վ. Այվազովսքին կ'ընծայէ : 1857ին Պարիսէն Կ. Պոլիս ճամբորդութեան ընթացքին կը հանդիպի նա Վիեննա, ուր եօթ օր կը մնայ եւ կը տեսակցի Վիեննայի Հայոց Հետ : Վերջիններուն թիւը քսանէն աւելի է, կ'ըսէ, — առանց յիշելու Միթիթարեանները — եւ կը թուէ անոնց անունները, որոնց կարգին կը յիշէ նաեւ Կարապետ Արթին Տաւուտեան՝ իրրեւ Վիեննայի Հիւսպատոս Օսմանեան Պետութեան կողմէ, զրելով. «Տաւուտ Կարապետ աղա, հիւսպատոս օսմանեան պետութեան» (Մասեանց Աղաւնի, անդ) :

Կը թուի թէ 1857ի վերջերը կամ 1858ի սկիզբը Կ. Պոլիս վերադարձած է :

Վերադառնալով Պոլիս՝ հոգ զինքը կը գտնենք ներքին դործոց նախարարութեան տեսչութեան մէջ : 1854ին անգամ է Դանուրեան Յանձնախումբին, ինչպէս կը տեսնուի նոյն տարւոյ Վիեննայի Presse թերթին հեռագրական մէկ լուրէն, զոր կը թարգմանէ

³⁸ Tome VI, էջ 100. Հմմտ. La Grande Encyclopédie inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts, Tome XIII, էջ 919 : Հակառակ մեր փնտառութիւններուն՝ տեղւոյս վրայ զայդ ստուղել անկարելի եղաւ :

«Եւրոպա»³⁹. «Օսմանեան կառավարութիւնը դեռ կը շարունակէ օտարազգի ճարտարներն իր ծառայութեան մէջ առնելու, եւ դանոնք Դանուբի եզերքը կը խրկէ, որ երթան ու հոն Ադրիանուպօլսի դաշինքէն ետքը քանդուած ամրոցները նորէն շինեն ու նորոգեն: Ուրիշ յանձնարարական ժողովք մ'ալ նոյն կողմերը դադած է, եւ աս ժողովքին անդամներն են, Տէրվիշ փաշա ղինուորական դպրոցին տեսուչը, ամենուն ծանօթ գիտնական Տաւուրեան Հայագգին... եւ Լուտուֆ կոմսը՝ Կոստանդնուպօլսոյ աւստրիական զեռպանատան խորհրդականը»: Դանուբեան Յանձնախումբի անդամ կ'ընտրուի նաեւ 1856ին, որ կը տեւէ հաւանօրէն մինչեւ 1858 տարին (տե՛ս Մէճմ. Հ. 1856, Թ. 165. 1858, Թ. 238): Այս առթիւ կը ստանայ Աւստր. Պետութենէն՝ Փրանկիսկոս Յովսէփի Կարգին Հրամանատարութեան աստիճանը, Բաւերիոյ կողմէ՝ Բաւեր. Թագի երրորդ աստիճանը, Վիւրաւներերդի կողմէ՝ Վիւրաւեն. Թագի երրորդ աստիճան պատուանշանները (Մէճմ. Հ. 1858, Թ. 238. Մասեաց Աղաւնի, 1858, էջ 107):

1859ին Տաւուսեան պեան է դրաքննական պաշտօնարանին: Յետոյ կ'անցնի ելեւմտական Նախարարութեան մէջ, ուր կ'աշխատակցի թուրք պետական անունի նախարարին՝ Ֆուադ փաշայի եւ կը վարէ շատ կարեւոր ելեւմտական գործեր: Հեռադրական պաշտօնարանը բոլորովին անկազմա-

³⁹ 1854, Թ. 33:

կերպ լիճակ ունենալուն՝ Կարապետ Արթին Տաւուտեան 1860 Օգոստոսին կ'անուանուի տնօրէն նոյն պաշտօնարանին՝ կազմակերպելու համար դայն⁴⁰ :

Կարապետ Արթին Տաւուտեանի հանրային գործունէութեան մեծագոյն ասպարէզը սակայն, որ միանգամայն իր արդիւնաշատ գործունէութեան փառքը կը կազմէ՝ եղած է Լիբանանի կուսակալութիւնը :

Լեռնալիբանան (ձէպէլ Լիպան), որուն գլխաւոր բնակչութիւնը կը կազմէին Մարոնիտները (քրիստոնէայ) եւ Տիւրքիները (մահմետական), 1840էն⁴¹ սկսած թաւր եղած էր ներքին ազգամիջեան կռիւներու՝ իւրաքանչիւրն ունենալով իր յատուկ էմիրը կամ շէյխը իրրեւ կառավարիչ : Ծանօթ է 1845ի զարհուրելի քաղաքական կռիւը այդ երկու ցեղերուն միջեւ : Ներքին անհամաձայնութիւնները փոխադարձ ատելութեան փոխուելով՝ 1860ին յանգեցաւ ահուկի կոտորածի մը, որուն մանրամասնութիւնները տուած են ժամանակակից արեւելեան թէ արեւմտեան թերթերը⁴² : Տասնեակ հազարա-

⁴⁰ Մասիս, Կ. Պ. 1860, թ. 445: Atheneum տնոգիւրէն թերթը կը գրէ որ Թուրքիոյ հեռադրատան կարգաւորման մէջ մեծ արդիւնք ունի Տաւուտ Փաշա (Մէմնուայր Հավատիս, 1868, թ. 748) :

⁴¹ Տե՛ս Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիա 1840, թ. 1, 7. 1841, թ. 56, 58, 63 եւն : Հ. Մ. Վ. Նուրի-խան, Պատմութիւն ժամանակակից, Վենետիկ 1896, Բ. Հատ., էջ 300—307 :

⁴² Տե՛ս Մասիս, տնոգ.՝ 439, 440, 441, 446. Մէհմուտայր Հավատիս, 1860, թ. 349, 354, 355, 356, 360 :

ւոր ⁴³ Մարտիրոսներ եւ ուրիշ քրիստոնեաներ
 ջարդուեցան, բնակարաններն հրդեհուեցան,
 ինչքերը կողոպտուեցան, ձկնթափաններն ու
 թթափանները — անոնց միակ սնունդի աղ-
 բւրը — արմատախիլ եղան... (Տե՛ս այս
 մասին Le Baron J. de Testa, Recueil
 des traités de la Porte Ottomane avec les
 puissances étrangères, Tome 6, Paris 1884,
 էջ 71—84) :

Այս քառմեկի ոճիրները մեծ յուզում
 պատճառեցին արեւմուտքի մէջ: Ֆրանսայի
 նախաձեռնութեամբ Պարիսի մէջ չորս մեծ
 պետութեանց եւ Բ. Դրան մասնակցութեամբ
 դումարուած զեռպանաժողով մը որոշեց
 12·000-նոց արշաւախումբ մը ղրկել Սուրիա,
 որուն 6000ը Ֆրանսա Օդոսատսին արդէն Բէյ-
 րութ ցամաք հանեց: Սուլթան Մէճիդ ջա-
 նաց շուտով դռնացում տալ ընդհանուր ար-
 դար պահանջին՝ իրրեւ նախադահ Քննիչ
 Յանձնաժողովի ⁴⁴ մը՝ լիազօր իշխանու-

⁴³ R. P. de Damas (Denkschrift über die Lage
 des Christentums im Orient, Wien 1862, էջ 8),
 20·000 կը դնէ դռնքու թիւը, իսկ Oscar Jäger (Ver-
 such einer Darstellung neuester Geschichte, Leip-
 zig, 2. Band, 1875, էջ 411), 30·000 կը համարի:

⁴⁴ Ֆուադ Փաշայի Քննիչ Յանձնաժողովին անդամ
 էին հետեւեալ Հայերը, որոնք մեծապէս օգտակար
 եղած են. Սահակ Ապրո, անօրէն արտաքին գործոց
 նախարարութեան ֆրանսերէն թղթակցութեան, մին
 Բ. Դրան ամենահանճարեղ պաշտօնեաներէն. Ֆրանսի
 նաւրի (սուրիահայ կաթողիկէ), անօրէն Բ. Դրան
 դատաւիճակիւն գրասենեակին, որ իր անձնական ար-
 ժանիքով հասած էր այս բարձր պաշտօնին. Տաւուս
 Փաշայէն յետոյ կ'ըլլայ կուսակալ Լիբանանի. Ստեփան
 Արզումանեան, Բ. Դրան բարտուղար-թարգման, յե-
 փճճԵ ՏԵՌՈՒՏԵԸՆ

թեամբ Թուադ փաշան Լիբանան գրկելով, որ անաչառ քննութեամբ չատ մը յանցաւորներ պատժեց եւ եղած չարիքը դարձանելու ջանաց ⁴⁵ :

Լիբանանի մէջ վերջնական խաղաղութիւնը ապահովելու համար Մեծ Պետութիւնները՝ համաձայնութեամբ Բ. Դրան՝ որոշեցին որ՝

1. Լիբանանի վարչութիւնը դրուի օսմանեան հպատակ միակ քրիստոնէայ կառավարչի մը իշխանութեան տակ, որուն տրուի վէզիրութեան աստիճան եւ նստի Դէիր-է-Կամար՝ ուղղակի Բ. Դռնէն կախում ունենալով :

2. Լիբանանի ոստիկանութեան եւ երկրի պահպանութեան համար տեղացիներէն զինուոր պիտի առնուի, որոնք միայն կառավարչին թոյլտուութեամբը կրնան մտնել Պետութեան գոհնդերը :

3. Կառավարիչը պիտի ընտրուի համաձայնութեամբ Բ. Դրան եւ Մեծ Պետութեանց գեապաններու : Իր իշխանութիւնը երեք տարի պիտի տեւէ : Եթէ փոփոխել պէտք ըլլայ՝

այս արտաքին դարձոյ պաշտօնատան գլխաւորեալ Դիւ. Ռուսինեան : (Richard Edwards, La Syrie, Paris 1862, էջ 203 : Արշ. Արար. 1848, թ. 327 : Մասիս, 1860, թ. 443, 446. Նոյն՝ 1862, թ. 562 : Մէճմուսը չափաւոր, 1860, թ. 357 : Հ. Ա., 1902, էջ 250) :

⁴⁵ Տե՛ս Richard Edwards, La Syrie, անդ՝ էջ 215—226 : Oscar Jäger, Versuch einer Darstellung neuester Geschichte, անդ՝ էջ 411 : Հ. Մ. Վ. Նորրիսան, անդ՝ էջ 567—568 : Մասիս, 1860, թ. 446 եւն :

միշտ Մեծ Պետութեանց խորհրդակցութեամբ պիտի ըլլայ:

4. Լեոնալիրանան երկու Խորհուրդ պիտի ունենայ՝ Վարչական եւ Դատական, որոնց մէջ համեմատական թուով ամէն կրօնքէ անդամ պիտի գտնուի:

Լիրանանի կառավարիչը, որպէս զի իր գծուարին գործը գլուխ կարենայ հանել, կը պահանջուէր որ օժտուած ըլլայ գործադիր լիազօր իշխանութեան մը բոլոր իրաւասութիւններով: Իր գլխաւոր պարտականութիւնը պիտի ըլլար հսկել Լեոնալիրանանի ամբողջ տարածութեան վրայ կարգի եւ հանրային ապահովութեան վրայ: Մինչեւ որ տեղական զինուորութիւնը կազմուէր՝ պետական զինուորները պիտի մնային եւ Լիրանանի սահմանութիւնը վարէին ⁴⁶:

Արդ, ա՛յ յոքան ծանրակշիռ, պատասխանատու, բայց եւ ա՛յնքան պատուարեւր վարչութիւն մը կը փոփոխուէր հայազգի Կարապետ Արթին Տաւուականի: Հինդ Մեծ Պետութեանց եւ Թուրք Կայսերական Պետութեան կողմէ իր ընտրութիւնը Լիրանանի կառավարչութեան՝ զրեթէ միաձայնութեամբ կ'ըլլայ:

⁴⁶ Տե՛ս այս մասին Հ. Մ. Վ. Նուրիխան, Պատմ. ժամանակակից, անդ՝ էջ 569—570: Լիրանանի վարչութեան ամբողջ կանոնադրութիւնը՝ La Syrie, անդ՝ էջ 576—580: Հմմտ. նաեւ Մինատիյի Էրճիյան, Կ. Պ. 1861, Թ. 77: Արչալոյս Արարատեան, 1861, Թ. 650, 651: Le Baron J. De Testa, Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères, Tome VI, Paris 1884, էջ 338—343.

Մեծ Պետութիւնները իրարու հետ համաձայնելէ յետոյ թէ Լիբանանի ընդհանուր կառավարիչը պէտք է որ Լիբանանցի բնիկ մը ըլլայ (տե՛ս Recueil des traités de la Porte Ottomane, անդ՝ էջ 368—388), Կարապետ Արթին Տաւուտեանի անձին վրայ կը կենդրոնանան իբրեւ միակ լաւագոյն եւ յարմարագոյն անձը Լիբանանի կառավարութեան:

1861 Մայիս 28 թուականով Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան Marquis de La Valette կը հեռագրէ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Thouvenel-ի. «... Լեռնալիբանանի կառավարութեան համար օտար հետամուտներու մէջէն լաւագոյնը պիտի ըլլար հայ կաթողիկէ Տաւուտ էֆէնտին, որուն յարարութեանները Ֆրանսայի դեսպանին հետ սքանչելի են» (Recueil des traités, անդ՝ էջ 387. հմմտ. անդ՝ էջ 389):

1861 Յունիս 18ին Պոլսոյ անդղիական դեսպան H. Bulwer կը հեռագրէ Անդղիոյ արտաքին գործոց նախարար Lord J. Russell-ի. «Միլո՛րդ, պատիւ ունիմ Ձեր Վսեմութեան զեկուցանելու որ Սուլթանը վերջնականապէս հաստատած է Տաւուտ էֆէնտիի անուանումը իբրեւ Լիբանանի կառավարիչ, Միւշիքի աստիճանով եւ տիտղոսով: Իրեն պաշտօնի տուչութիւնը տեղի պիտի ունենայ Բ. Դուռը առաջիկայ Շարաթ օր, ամսոյս 22ին:

Տաւուտ էֆէնտի ծնունդով հայ, հաւատքով կաթողիկէ՝ արդէն թուրք դիւանագի-

տութեան ծառայութեան մէջ էր եւ ժամանակ մը Դանուբի նաւարկութեան եւրոպական յանձնախումբի մէջ Թրքական անդամի պաշտօններ կատարած է։ Վերջին անգամ անուանուած էր հեռագրատան ընդհանուր տնօրէն։ Ան այս դորձերու մէջ անսովոր կարողութիւն ցուցուցած է, եւ այս երկրին յառաջդիմութեան համար իրեն առջեւ ծառայած ամէն կարգի դժուարութիւններու դէմ մեծ վճռականութեամբ եւ յաջողութեամբ յարատեւարար գլուխ ցցած է։ Ի վերջոյ քերէս դժուարին պիտի ըլլար ընդունուած հետամուտներու միջեւ լաւագոյն ընտրութիւն մը ընել, եւ միմիակ առարկութիւնը, որ Տաւուտ էֆէնտիի դէմ լսած եմ՝ սա է որ արարերէն չի գիտեր» (Recueil des traités, անգլ. էջ 403)։

Թուրք Կայսերական Պետութիւնը 1861 Յունիս 22ին (նոր տոմար) ⁴⁷ յատուկ Ֆերմանով մը հեռագրական պաշտօնարանի վերատեսուչ Կարապետ Արքիմ Տաւուտեանը կ'անուանէր Ընդհանուր կառավարիչ Լիբանանի՝ տալով անոր միւշիքութեան ⁴⁸ աստի-

⁴⁷ Արշալոյս Արարատեան, 1861, Թ. 651։

⁴⁸ Միւշիք արարերէն բառը կը համապատասխանէ դադդ. maréchal եւ գերմ. Feldmarschallի։ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ սովորաբար ութը միւշիք կար։ Վսեմ. Կարապետ Արքիմ Փաշա Տաւուտեան առաջին քրիստոնեան, հետեւաբար նաեւ առաջին Հայն է, որ Թուրք Կայսերական Պետութեան մէջ կը ստանայ այս բարձր աստիճանը։ Atheneum անունով անգղիերէն թերթը կը գրէ որ «Տաւուտ Փաշա բոլոր քրիստոնեաներու մէջէն առաջինը եղաւ որ միւշիքի աստիճանին բարձրացաւ. թէեւ իրմէ առաջ ուրիշ քրիստոնեայ

ճան եւ կոչելով զինքը Տաւուտ փաշա⁴⁹ :
 Բարձրագոյն Դուռը՝ համաձայնութեամբ
 Մեծ . Պետութեանց՝ այս ընտրութիւնը կ'ընէր
 զնահատելով Կարապետ Արթին Տաւուտեանի
 անձին մէջ զխտական բարձր արժանիքները ,
 իր ցարդ պաշտօնավարած առաջադէպներու
 մէջ արտաբերած մեծ տաղանդը եւ իր խի
 անձին կիրթ ու ազնուական յատկութիւն-
 ները :

Առաջին անգամ էր որ հայ մը այսքան
 բարձր պատուոյ կը հասնէր . առաջին անգամ
 էր նաեւ որ Լեւոնալիբանան քրիստոնեայ ընդ-
 հանուր միակ կառավարիչ մը կ'ուշեցնար :

ժողովներ պատիւներու հաւած էին , սակայն այս տա-
 ւիճանը չունէին» (Մէնմ. Հաւատիս, 1868, Թ. 748) :

Հայերու մէջէն, իրմէ վերջ, այս բարձր տիպո-
 սին արժանացած են նաեւ հայազգի Ֆրանքո Փաշա,
 որ Տաւուտ Փաշայէն վերջ Լիբանանի կուսակալ կ'ըլ-
 լայ, հայազգի Ֆայիզ Փաշա (կայսերական բանակի
 զլխաւոր զեղադործը) եւ Նուպար Փաշա, Եգիպտոսի
 արտաքին գործոց նախարարը (Դիտակ, Կ. Պ. 1873,
 Թ. 65) :

⁴⁹ Պէրպէրեան (անդ՝ էջ 387) կը գրէ . «առաջին
 փաշա կամ կուսակալ ընտրեցաւ Անտօն Կարապետ
 Տաւուտեան ի Հոսիմէադաւան Հայոց, եւ գրեցաւ ի
 հրովարտակին Տաւուտ փաշա, եւ առաքեցաւ պա-
 տուով ի պաշտօն իւր» : — Patrie Թերթը կը գրէ որ
 Լիբանանի կառավարիչ ընտրուելու օրը Վսեմ . Կարա-
 պետ Արթին Տաւուտ Փաշա Ս. Քահանայապետին ուղ-
 դած գրութեան մը մէջ իր ընտրութիւնը անոր
 խմայնելէ յետոյ՝ կ'ըսէ որ Լեւոնալիբանանի մէջ գրա-
 նուոյ կաթողիկէ ժողովուրդին բարօրութեանը համար
 ամէն պէտք եղած ջանք պիտի ընէ (Մէնմուսյը Հա-
 վատիս, 1861, Թ. 404) : Յետոյ Ս. Աթոռէն կը ստա-
 նայ Ս. Գրիգորի Մեծ խաչ աստիճանը (Մէնմ. Հաւ.,
 1865, Թ. 586) :

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԹՒՆ ՏԱԻՈՒՏ ՓԱՇԱ

Կոստակալ Լեռնալիքանսի

1861—1868

Վսեմ . Կարապետ Արթին Տաւուսեան
Փաշայի այս ընտրութիւնը ընդհանուր եւ մեծ
ուրախութիւն կը պատճառէ թէ՛ հայ եւ թէ՛
նաեւ օտար շրջանակներու մէջ, ուր 1845էն
ի վեր ճանչցուած եւ գնահատուած էր իրրեւ
արժէքաւոր օրէնսդէտ դիտնական եւ դիւա-
նադէտ պետական անձ :

Հարկ է հոս շեշտել, որ թէպէտ առաջին
անգամ էր որ հայ մը այսքան բարձր պա-
տույ աստիճանի մը կը հասնէր, սակայն ա-
ռաջին անգամ չէր որ հայ մը Թուրք Կայսե-
րական Պետութեան մէջ պաշտօնի եւ պա-
տուաստիճանի կ'արժանանար : Հայը շատ
հին ժամանակներէ ի վեր սիրուած ու գնա-
հատուած էր Թուրքիոյ մէջ, ուր իրեն յանձ-
նուած են շատ կարեւոր ու պատասխանատու
պաշտօններ :

Հետեւաբար պարզ հայատեցութեան
պէտք է վերագրել Journal de Francfort-ի
(1861 Յուլ . 21) արտայայտութիւնը, որ
միակն ըլլալով կը դրէր, թէ «Ո՛չ Մարտնի-
ները եւ ոչ Տիւրզիները դո՛հ չեղան իրենց
նորընտիր ընդհանուր կառավարչէն . վասն
զի Տաւուք փաշան Հայ մըն է . այսինքն այն-
պիսի ազգայնութեան մը կը վերաբերի որ,
Թուրքաստանի (Թուրքիոյ) մէջ հրեայ ազ-
գայնութեան կարգը դասուած է . կամ ուրիշ
բառերով գրուցելով՝ Հայերը չեն կրցեր
երբեք մահմետականաց յարդութիւնը ձեռք
բերել, միեւնոյն պատճառներով, իրաւացի

կամ անիրաւ, որ Հրեաները չեն կրցեր յարդութիւն ստանալ Տաճկաց առջեւ»⁵⁰ :

«Ազգասիրական պատասխան մի» վերնադրով Չմիւռնիոյ «Արշալոյս Արարատեան» խմբագրութիւնը սքանչելի պատասխան մը տուած է Journalի, զոր հոս յառաջ կը բերենք .

«Ժուրնալ տը Ֆրանսֆոնր օրադիրը՝ եթէ անուանարկութեան ողւոր չէ դրած յիշեալ տողերը, անտարակոյս պիտի ցաւի խմանալով որ, անդիտութեամբ, շատ սխալ եւ վատահամբաւիչ դատողութիւն մը ըրած է Հայոց վրայօք: Վասն զի Հայերը՝ Թուրքատանի մէջ գտնուող բոլոր աղղայնութիւններէն ամենէն հաւատարիմ, ամենէն գործունեայ ու քաղաքակրթեալն է, եւ մահմէտականները այս պատճառաց համար շատ կը սիրեն եւ կը յարդեն զՀայերը: Իրրեւ ապացոյց այս մեր զրուցածներուն, կրնամք յառաջ բերել թէ օսմանեան կառավարութիւնը ի վաղուց անտի մեծամեծ պաշտօններ յանձնած է Հայոց անդին, որոնցմէ շատերը թուրքերէն դրել կարդալ եւս գիտեն: Կայսերական փողերանոցին տեսչութիւնը, վառօդապետութիւնը, կայսերական շինուածոց ճարտարապետութեան պաշտօնը, Փէսի մեծ դործարանին եւ ուրիշ արքունի դործարանաց վերատեսչութիւնը, վալիաէ Սուլթանին եւ նախարարաց սեղանաւորի պաշտօնը եւայլն,

⁵⁰ Տե՛ս Արշալոյս Արարատեան, ամդ՝ 1861, Թ. 655:

եւայլն, Հայոց ձեռքը յանձնուած են մինչեւ
ցայսօր, որոց մէջ ըստ ի Էֆէնտիութենէ,
Պէյի եւ Փաշայի բարձր աստիճաններ եւս
ստացողներ կան:

«Ասոնցմէ ի դատ՝ յայտնի է որ Բարձրա-
գոյն Դուռը, հաւանութեամբ Եւրոպիոյ
գլխաւոր տէրութեանց՝ Հայ մը ընտրեց եւ
անոր յանձնեց Լիբանանու ընդհանուր կառա-
վարչի բարձր ու փափուկ պաշտօնը. ուստի
այս ընտրութիւնը միթէ բաւականէն աւելի
չի՞ ցուցներ որ թէ՛ օսմանեան կառավարու-
թիւնը եւ թէ՛ Եւրոպիոյ տէրութիւնները յար-
գութիւն եւ համարում ունին Հայ ազգայնու-
թեան վերայ:

«Աւելորդ կը համարեմք հայկազուն Տա-
ւութ փաշային անձնական արժանաւորու-
թեանցը վրայօք խօսիլ. քանզի ամեն մարդ
գիտէ թէ բանիբուն, լեզուագէտ, երեսիլի
անձ մըն է, եւ իրեն խնամոցը յանձնուած
այս ծանր պաշտօնը յաջողութեամբ ի դորձ
պիտի դնէ ⁵¹»:

Journal de Francfortի պատասխան մը
եւս տուած է մէկը Փրանսերէն լեզուով Իզ-
միրէն՝ նոյն առին Կ. Պոլիս ըստ տեսնող
Courrier d'Orient թերթին մէջ. կու տանք
հայերէն թարգմանութիւնը. «Փրանքֆորթի
լրագիրը... աւելի լաւ է իր ձեռնհասութեան
սահմանին մէջ կենալ, քան թէ երթալ այն-
պիսի ժամանակագրական սխալներու մէջ
իյնալ, որոնք Արեւելքի այժմեան վիճակին

⁵¹ Անդ:

ծանօթ եղողներուն ծիծաղը կը շարժեն :
Առանց խօսելու այն ամէն հայեազգեաց վրայ ,
որոնք բարձր պաշտօններ կը վարեն տէրու-
թեան մէջ , ո՞վ չգիտեր որ այսօրուան օրս
Հայոց ազգը մեծաքայլ կը յառաջադիմէ լու-
սաւորութեան ու քաղաքակրթութեան ճամ-
քուն մէջ⁵² :

Պարզ հարեւանցի գաղափար մը տալու
համար թէ Հայերը ո՛րքան յարզ եւ վստա-
հութիւն կը վայելէին Թուրքիոյ մէջ՝ թող
ներուի մեզ ալ քիչ մը շեղելով մեր նիւթէն՝
յիշել քանի մը անուններ եւ պարագաներ ի
պատասխան ամենազղի Journalներու :

Ամէնէն առաջ սա ըսենք որ առաջին ան-
գամ չէ որ օտար թերթ մը դարձանք կը
յայտնէ Հայու մը այսքան բարձր պատուոյ
հասնելուն Օսմանեան Պետութեան կողմէ :
1847ին Ապրիլի Մէճիտ Կայսրը՝ «ցանկանա-
լով իւր կայսերական դահունակութեանը ա-
պացոյց մը տալու վսեմափայլ Տիւղեանց իշ-
խանադուն դերդաստանին . . . բարեհաճեցաւ
յունիսի 16ին այցելութեան երթալու յիշեալ
մեծապատիւ պայադատաց Անաւուտ գեղի
տունը : Նոյն ամսու 21ին շարաթ օրը Նորին
Վեհափառութեան մայրը օգոստոսափառ Վա-
լիսէ Սուլթանն ալ ընկերութեամբ կայսերա-
կան պալատի քանի մը երեւելի տիկնայց՝
այցելութեան գնաց Տիւղեանց աղնուափայլ
տիկիններուն , եւ անոնց պատրաստած բազ-

⁵² Մասիս , 1861 , Թ . 499 :

մածախ փառաւոր նախաճաշիկը եւ ճաշը մարդասիրարար ընդունելով, ըստ ամենայն մասին խիստ դոճ եղաւ այս ազատագրի դեր-
դաստանին համեմատաբար զմայլելի վար-
մունքէն, որ հայկազուն ազնուական տիկնայց
րնական ձիրք մըն է։ Օգոստոսիաւ Վալիսէ
Սուլթանը՝ իւր մեկնելէն առաջ ի նշան բա-
րեհաճութեան ազամանդեայ մեծագին տուփ
մը շնորհեց Տիւղեանց Կարապետ Չէլէպիին,
նմանապէս ազամանդեայ զարփ մը Պօղոս
Չէլէպիին եւ մինեւի զարփ մը Միհրան Չէ-
լէպիին ⁵³»։ Արդ, այս դէպքը առիթ առնե-
լով Morning Post անդդիերէն թերթը՝ ան-
վայել լեզու մը դործածած էր Տիւղեան ազ-
նուական դերդաստանին դէմ, որուն, բնա-
կանարար, չէր ուշացած հայ մը պատշաճ
պատասխանը տալու ⁵⁴։

Տիւղեան դերդաստանի անդամները ժէ-
դարէն ի վեր արքունի ոսկերիչներ եղած
են ⁵⁵։ Իրենց յանձնուած է յետոյ նաեւ պե-
տական փողերանոցը, արքունի հարկահա-
նութիւնը, դրամափոխութիւնը, մետաքսի
մաքսապետութիւնը։ Անոնք կը կոչուէին ար-
քունի սեղանաւոր (հիւնքեար սարրաֆը) ⁵⁶։
Այս առթիւ յիշենք որ 1789ին հայ մըն է նաեւ

⁵³ Արշալոյս Արարատեան, 1847, թ. 289։

⁵⁴ Տե՛ս Հայաստան, Կ. Պ. 1847, թ. 20—73։

⁵⁵ Հ. Գ. Ծ. Վ. Մէնէվիչեան, Ազգարանութիւն
ազնուական դարմին Տիւղեանց, Վիեննա 1890, էջ 6—7։
Յ. Գ. Մ., Մասնական Պատմութիւն Հայ մեծատուն-
ներու 1400—1900, Կ. Պ. 1909, էջ 33—34։

⁵⁶ Հայաստան, անդ. Ժամանակի Հանդէս Հայրե-
նաւորէր, Կ. Պ. 1863, թ. 2։

Թուրք արքունի բժիշկը — Պողոս Անտոնեան-Շաշիեան, ինչպէս յետոյ իր որդին՝ Մանուէլ Շաշեան⁵⁷ :

Թուրքիոյ վառօդապետութիւնը Տատեան հաշակաւոր զերդաստանին յանձնուած էր իրրեւ տեսակ մը ժառանգական սեպհակահուժիւն արդէն Սուլթան Սէլիմ Գ.էն (1789—1807)⁵⁸ : Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ (1839—1861) իրենց կը յանձնէ նաեւ Պողոսիչին դանուած պետական կաշիի գործատան եւ Նիկոմիդիոյ չուխայի գործատան վարչութիւնը⁵⁹ : Որոշն ծանօթ չէ Պալեան անունը, որոնց կառուցած Կ. Պոլսոյ պալատներու շքեղութեան վրայ ա՛յնքան սքանչացած են օտար օգոստափառ այցելուներ : Ասոնք Ժ.Ը. դարու սկիզբէն արքունի ճարտարապետներ եղած են⁶⁰ :

Թուրք Պետութիւնը, տակաւին 1860էն չառ առաջ, քաղաքական կարգ մը կարեւոր պաշտօններ ալ վստահած էր Հայոց : 1838—1839ին Բ. Դրան Լոնդոնի Ընդհ. հիւպատոս է եղուարդ Զոհրապ (Արշ. Արարատեան, Իզմիր, 1851, Թ. 380) : 1839ին Պարսի Թուրք զեապանի տեղապահն է Յա-

⁵⁷ Ասիերեան, Հասունեան Քաղաքականութիւն, էջ 120 : Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա 1893, էջ 248—249 :

⁵⁸ Գրիգոր Մարգարեան, Փամանեան Պատմութիւն, Կ. Պ. 1912, էջ 170, ծանօթ. 1 :

⁵⁹ Արշալոյս Արարատեան, 1841, Թ. 55, 96. 1842, Թ. 113. 1844, Թ. 191. 1845, Թ. 225 : Պէրպէրեան, անդ.՝ էջ 387—388 :

⁶⁰ Պէրպէրեան, անդ.՝ էջ 388 : Արշ. Արարատ., անդ.՝ 1841, Թ. 15 : Յ. Գ. Մ., անդ.՝ էջ 97 :

Կոր Կոճիկեան (Մասիս, 1865, թ. 713) : 1840ական թուականներուն Բերլինի թրքական դեսպանատան թարգմանի և քարտուղարի պաշտօնեայ է Կարապետ Արթին Տաւաթեան ⁶¹ : 1840ին Վիեննայի թուրք դեսպանատան մէջ թարգման է Ջենոր Մանասեան, իսկ 1843—1845ի տեւեները Վիեննայի Օսմանեան դեսպանատան առաջին թարգմանն է — Աւետիք Շահումեան ⁶², որուն կը յաջորդէ 1845ին դարձեալ հայ մը՝ Մանասէ ⁶³ : Պարսի թուրք դեսպանատան առաջին թարգմանն է յիշեալ Շահումեան ⁶⁴, որուն տեղ նոյն պաշտօնը կը փարէ յետոյ Յակոր Կոճիկեան ⁶⁵ :

Թուրքիոյ երկրագործական ժողովքին անդամ է Յովսէփ Ասկէրեան ⁶⁶ : Արտաքին

⁶¹ Հայրենասէր, Իդիւր 1843, թ. 3 :

⁶² Արշ. Արարատեան, 1845, թ. 242 : Վիեննայի Արտաքին Գործոց նախարարութեան ղեկանատան պաշտօնական թղթերուն մէջ ստուգելիք որ 1840ին Վիեննայի թրքական դեսպանատան հայ թարգմանն է Ջենոր Մանասեան, 1843ին Աւետիք (Շահումեան) Գասպար և Միքայէլ. 1844—1845ին նոյն պաշտօնը ունին Աւետիք և Գասպար՝ առանց Միքայէլի, իսկ 1846—1857 քարտուղարի և թարգմանի պաշտօն ունին Մանասեան Գասպար, Աղեքսանդր և Անտոն : (Տե՛ս Hof- und Staatsschematismus des österreichischen Kaiserthums, I. Theil, Wien 1840, էջ 237. 1843, էջ 211. 1844, էջ 212. 1845, էջ 212. 1846, էջ 214. 1847, էջ 219 ևւն :)

⁶³ Անդ :

⁶⁴ Անդ՝ 1846, թ. 252 :

⁶⁵ Անդ՝ թ. 268 : Բազմալեւալ, 1856, էջ 154 : Յակոր Կոճիկեան 1847էն ալ առաջ Կարեւոր քաղաքական պաշտօններ փարած է Թուրքիոյ մէջ : (Իր մասին տե՛ս Հայաստան, Կ. Պ. 1847, թ. 56) :

⁶⁶ Անդ՝ թ. 266 :

դործոյ պաշտօնարանի թարգման Սրապիոն Մանասեան ի վարձ լաւ պաշտօնավարութեան 30.000 զրուշ պարգեւ կը ստանայ Սուլթանէն⁶⁷։ Բարձ. Դրան Բերլինի դեսպանութեան պաշտօնը վարած է ատեն մը Կարապետ Արթին Տաւուտեան⁶⁸։ Բեզգիոյ Օսմանեան դեսպան եւ յետոյ Կայսերական հռադրատանց վերատեսուչ է Վսեմ. Տիրան Պէյ⁶⁹։ 1856ին Թուրքիոյ առեւտրական բարձրագոյն խորհրդոյ անդամ է Գրիգոր Աղաթոն. 1860ին անդամ ելեւմտական բարեկարգումներու խորհուրդին⁷⁰։

1861էն սկսած այս շարքը կ'երկարի եւ Հայերը կը հասնին թուրք պետական վարչութեան ամենարձր աստիճաններուն ու պատիւներուն ըլլալով նոյն իսկ նախարարներ եւ ընդունելով վեդիրութեան, միւշիրութեան, պալայի, իւլայի եւն եւն, բարձրագոյն աստիճաններն ու պատիւները⁷¹։

Իբրեւ լրացուցիչ տեղեկութիւն աւելցնենք որ բաց ի թուրքիայէն՝ ուրիշ մահմետական երկրի մը մէջ ալ — Եգիպտոս — Հայերը մեծապէս զնահատուած, բարձր պաշտօններու եւ պատիւներու հասած էին

⁶⁷ Անդ. Թ. 272։

⁶⁸ Անդ. 1847, Թ. 289։ Եւրոպա, 1848, Թ. 21։

⁶⁹ Մասիս, 1862, Թ. 566։ Արշ. Արարատեան, 1864, Թ. 735։

⁷⁰ Անդ. Զառաջ, Պարիս 1948 Նոյեմբ. 26։

⁷¹ Տե՛ս այս մասին մանրամասնօրէն յատկապէս 1906/ Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Հիւանդանոցի, Կ. Պ. էջ 305—328։

արդէն ժԹ. դարու սկիզբը: Եղիապտոսի փոխարքայ Մէհմէտ Ալի փաշա, հռչակաւոր քաղաքագէտը (1769—1848) իրեն սկզբունք բրած էր իր կառավարած երկիրը ծաղկեցնելու, յառաջացնելու եւ դորացնելու համար բնակիչներու ազդայնութեան կամ կրօնքին չնայելով՝ ամէնուն ալ հաւասար քաղաքական իրաւունք տալ. ժիր ու յաջողակ մարդիկը, ի՛նչ ազգէ ու կրօնքէ ալ ըլլան՝ քաղաքական ամենարարձր պաշտօններու եւ պատիւներու հասցնել: Ինքը իր այս սկզբունքը դործադրելով՝ շատ մը Հայեր ամէն տեսակ պաշտօններու բարձրացուցած եւ լաւ արդիւնք տեսած էր: Անոր համար Օսմանեան կառավարիչներուն ու մեծամեծներուն հետ խօսելու առիթ ունեցած ատեն միշտ կը կրկնէր. «Քրիստոնեայ Հայազգի պաշտօնեաներ ընտրեցէք. անոնք իրենց պաշտօնն աւելի ճշգրտութեամբ, աւելի խղճով, աւելի անխոնջ ու անճնանուէր փութով կը կատարեն եւ տէրութեան դործերը հսկայի քայլով յառաջ կը տանին⁷²»: Փոխարքան 1856ին Պարիս դռնուած ատեն Մուրատեան Վարժարան այցելելով՝ իրեն եղած մեծարանքներուն շնորհակալ ըլլալէ վերջ՝ կ'ըսէ ի մէջ այլոց. «Պէտք է որ մտքերնէս չհանենք ամենեւին մեծին Մահմուտայ այն խօսքը որ կ'ըսէր. թէ՛ Մահմետականն ու քրիստոնեայն միայն մղկըթի ու եկեղեցեաց մէջը կը ճանչ-

⁷² Եւրոպա, 1850, Թ. 52:

նամ. անկէջ դուրս՝ ամէնքն ալ մէկ եղբարք
են» : (Բազմավէպ, 1856, էջ 154) :

Իր արտաքին դործոց պաշտօնեան էր
Եռսուփեան Պօղոս Պէյ⁷³, որուն մահուամբ
(1844ին) Ֆէրիֆի աստիճանով արտաքին
դործոց եւ վաճառականութեան նախարար
կ'ըլլար Արքին Պէյ⁷⁴ կաթ. Հայը, որ նախա-
պէս Ելեւմտից եւ Հաշուակալութեան ճիւղե-
րուն մէջ մեծ ծառայութիւններ մատուցած
էր Եգիպտական Պետութեան : Ապաիւլ Մէ-
ճիտ իրեն կը շնորհէ 1849ին պալայութեան
բարձր աստիճանը⁷⁵ : Երամեան Գէորգ Ամի-
րայ, սեղանաւոր փոխարքային, 1846ին Սուլ-
թանէն կը ստանայ Նիշանի Իֆթիխար⁷⁶, յե-
տոյ ալ Իւլալի առաջին աստիճանը⁷⁷ : Յիշենք
իրբեւ վերջինը, անուն մը եւս — Նուպար
Փաշա — որ արդէն հոմանիշ է Եգիպտոսի
ժողովման ու բարդաւածման եւ որ բացի ու-
րիշ շատ մը պաշտօններէ՝ վարած է Վիեն-
նայի գեսպանութիւնը, եղած նուիրակ Բ.
Դրան քով, յետոյ բարձրացած արտաքին
դործոց նախարարութեան՝ ստանալով կայ-
սրէն իւլայի առաջին աստիճանը, երկրորդ

⁷³ Արշալոյս Արարատեան, 1840, Թ. 6 :

⁷⁴ Եաֆուպ Արքին փաշա, Արթին Պէյ, Վենետիկ
1896, էջ 4 : Իր մասին տե՛ս Wiener Zeitung, 1850,
Հոկտ. 17, Թ. 245 :

⁷⁵ Հ. Մ. Վ. Նուրիխան, անդ՝ էջ 834 : Հայկ Տէր-
Աստուածատրեանց, Բաւարան Հայ Կենսադրութեանց,
Թիֆլիզ 1904, էջ 147 :

⁷⁶ Արշ. Արարատեան, 1846, Թ. 266 :

⁷⁷ Մաւիս, 1862, Թ. 554 :

կարգի մէջ խորիք սլափողանշանը եւ ի վերջոյ
փաշայութիւն եւ միւշխրութիւն⁷⁸ :

Այսքանը բաւական է իբրեւ սլափասխան
ամէն դարու Journalներու :

Իսկ թէ Լիրանանի բնակչութիւնը, յատկապէս Տիւրքիներն ու Մարոնիտները ո՛րքան
դոհ կ'ըլլան Վսեմ . Կարապետ Արթին Փաշա
Տաւուտեանի կառավարութենէն՝ յընթացս
պիտի տեսնենք : Շարունակենք ուրեմն իր
սլափութիւնը :

Վսեմ . Կարապետ Արթին Փաշա Տաւուտեանի Լիրանանի կառավարիչ անուանումի
կարեւոր դէպքը հետեւեալ կերպով յիշատակած են
Ժամանակակից հայ թերթերը : Կոստանդինուպոլսոյ
«Մասիսը»⁷⁹ կը գրէր հին տոմար Յունիս 14
թուականաւ . «Կայսերական հրամանաւ՝ հեռագրաց
վերատեսուչ Տաւութ Կարապետ էֆէնտին Լիրանանու
կառավարիչ անուանեցաւ Միւշխրութեան աստիճանաւ .
Շարաթ օրը Վսեմ . Տաւութ Փաշան հանդիսիւ Բ .
Դուռը երթալով իր բարձր պաշտօնին ու
աստիճանին վերարեւելալ
կայսերական հրովարտակն ստացաւ , եւ իր
չնորհակալութիւնները բարձ . Մեծ .
Նպարքոսին եւ արտաքին գործոց պաշտօնէին
մատուցանելէ ետեւ՝ հեռագրի դիւանը գնաց ,
ուր իր հին գործակալներուն շնորհաւորութիւնը
ընդունեցաւ» : Նոյն քաղքէն

⁷⁸ Դիտակ, 1873, թ. 651 : Բազմավէպ, վեհա-
տիկ 1899, էջ 83—84 :

⁷⁹ 1862, թ. 488 :

թրքախօս Միւնստիյի էրֆիյաս կը ծանուցանէր⁸⁰. «Թէլէկրաֆ նաղըրը Տալութ Կարապետ էֆէնտի պու տէֆա պա իրատէյի Սէնիյէ վէդիրլիք բիւթպէսիյէ ճէպէլի Լիպաննա գայիմպամ թային պույրուլմուշ օլմաղին, պու ճումաա էրթէսի կիւն բէսմի իճրասը կէօրիւլմիւշալիւր»:

Նոյն բառերով ծանուցած են նաեւ Իգմիրի Արշալոյս Արարատեանի⁸¹, Կ. Պոլսոյ Մէմնուայը Հավատիս⁸² եւ Աւետարեւր եւ Շտեմարան պիտանի գիտելեաց (Կ. Պոլիս 1861, թ. 170):

Վսեմ. Կարապետ Ա. Փաշա Տաւուտեան 1861 Յունիս 29ին (ն. տ.) պատիւ կ'ունենայ ներկայանալու Վեհ. Կայսեր, որմէ վերջ Յունիս 1ին, Երկուշաբթի օր, ծովակալութեան «Կարս», նաւով ճամբայ կ'ելլէ դէպ ի Բէյրութ՝ ընկերակցութեամբ Սահակ Ասրոյի եւ Դկտ. Յակոբ Տաւուտի⁸³: Ճամբան բաւական նեղութիւն կը կրեն գէշ օդին պատճառաւ: Յունիս 5, Ուրբաթ իրիկուն, կը հասնին Բէյրութ: Բէյրութի մէջ ընդունելութիւնը փառաւոր կ'ըլլայ: Լսենք Բէյրութէն օտար աղանատես թղթակցի մը խօսքերը. գրուած 9 Յունիսին.

⁸⁰ 1861, թ. 78:

⁸¹ 1861, թ. 651:

⁸² 1861, թ. 403: Հմմտ. նաեւ Հ. Մ. Վ. Նուրիխան, անդ.՝ 570:

⁸³ Արշալոյս Արարատեան, 1861, թ. 652: Մէմն. Հավատիս, անդ.՝ թ. 403: Հանդէս Ամսօրեայ, 1898, էջ 76:

Par le vapeur de l'Amirauté, le Kars (ancien Baroness Tecco) sont arrivés ici, vendredi soir, Son Excellence Daoud-Pacha, le nouveau gouverneur de la Montagne, et Abro-Effendi, délégué par Fuad-Pacha à Constantinople lors du départ des commissaires européens pour cette capitale. Le lendemain, Daoud-Pacha a débarqué au bruit d'une salve de dix-sept coups de canon, et s'est rendu chez le commissaire impérial⁸⁴.

Բէյրութէն ընդարձակ թղթակցութիւն մը այս մասին է. Պոլսոյ Courrier d'Orient ի՛ կը քաղենք Մէճմուսը Հալապիսէն, ուր կը դրէ⁸⁵. «Լեւոնտիբանանի կուսակալ Վահմ. Տաւուտ փաշա Լերոսլական Յանձնախումբի անդամներուն հետ Յուլ. 5ին Ուրբաթ իրիկուան դէմ Բէյրութ հասաւ: Ծամբան օդի անհարթութեան հանդիպած ըլլալով՝ շատ նեղութիւն քաշած է: Երկրորդ օրուան առտուն, մինչ թերզերէն ու նաւատորմէն թնդանօթները կ'որոտային՝ իր հետեւորդներուն ու բարի գալուստի եկողներուն հետ մէկտեղ Բէյրութի նաւամատոցը ցամաք ելաւ: Իր բարձր աստիճանին համաձայն պատիւներ ընելով՝ զինքը դիմաւորեցին Սայդայի Վալի փաշան Լւրտր քաղաքական ու զինուորական իշխանութիւններն ու քրիստոնէայ ազ-

⁸⁴ Richard Edwards, La Syrie, էջ 375:

⁸⁵ 1861, թ. 406: Տե՛ս նաեւ Միսնատիյի Էրֆիյաւ, 1861, թ. 92. Մասիս, 1861, թ. 494. Արշ. Արարատեան, 1861, թ. 653:

դաց պետերը . քաղքին պահապան դօրքն ալ
բարեւի կեցած էր : Վսեմ . Տաւուտ Փաշա
ուզդակի Վսեմ . Փուտղ փաշայի բնակարանը
դնաց եւ հոն ճաշեց , որմէ վերջ իրեն յատ-
կացուած ապարանքը ելաւ եւ նոյն օրը մին-
չեւ իրիկուն այցելութիւն ընդունեցաւ : Պաշ-
տօնական այցելութիւն տուին Վսեմ . Փուտղ
փաշան , Բէյրութի կուսակալը , զօրավար-
ներ , ծովակալներ , հիւպատոսներ , պատ-
րիարքներ , արքեպիսկոպոսներ , եպիսկո-
պոսներ ամէն ազգէ , Տիւրքիներու եւ Մարո-
նիտներու շէյխեր ու պետեր , եւն եւն : Յա-
ջարդ օրը Կիրակի ըլլալով՝ Վսեմ . Տաւուտ
Փաշա Մարոնիտներու եկեղեցին պատարապ
տեսներու դնաց : Եկեղեցիէն ելլելէ վերջ՝
չատ մը անձեր , ամէն կարգէ ու աստիճանէ ,
այցելութեան դացին եւ բոլորն ալ քաղցր ու
սիրալիր ընդունելութիւն դտան անկէ , որով
արդէն ժողովուրդին սէրն ու համակրանքը
չահեցաւ : Տիւրքի եւ Մարոնիտ շէյխերը խա-
ղաղութեան ու հաշտութեան յարմար լեզու
դործածեցին» :

Յուլիս 18ին (նոր տոմար) Բէյրութի
Շոճիներու հրապարակին վրայ մեծ հանդի-
սութեամբ տեղի կ'ունենայ ընթերցումը Լի-
րանանի նոր վարչութեան համար գծուած
կանոնադրութիւններուն , ինչպէս նաեւ կոյ-
սեր Ֆերմանն , որ Տաւուտ Փաշան Լեւնալի-
րանանի Ընդհանուր Կառավարիչ կ'անուա-
նէր : Այս հանդիսութեան ներկայ կ'ըլլան Բ .
Դրան՝ Արտակարգ Յանձնախումբի նախա-

դահ, Վսեմ. Թուադ փաշան, Սայդայի նահանգին հառափարիչ Ահմէտ Փաշան, քաղաքական ու զինուորական բոլոր զլիսաւոր պաշտօնատարները, հինգ Մեծ Պետութեանց Արտակարգ Յանձնախումբի անդամներն ու եւրոպական հիւպատոսները: Նոյն օրը Վսեմ. Տաւուտ Փաշա, ուղեկցութեամբ բազմաթիւ հետեւորդներու, կը մեկնի Դէյր-էլ-Կամար՝ իր պաշտօնական կայանը⁸⁶: Իր բնակարանը կ'ըլլայ Էմիր Բէշիրի հռչակաւոր հոյակապ սրահատը⁸⁷:

Տաւուտ Փաշա՝ իր ներքին վարչական կազմը ընտրելէ յետոյ — որուն անդամ են Դիտ. Յակոբ Տաւուտ եւ Պետրոս Ա. քքալի — իր առաջին դործը կ'ըլլայ այցելել Լեռնալի-րանանի զլիսաւոր վայրերը, խօսիլ բոլոր սկտերու հետ, ծանօթանալ ամէն մէկ տեղւոյ վիճակին ու կարիքներուն⁸⁸ հարկ եղած կարգադրութիւններն ընելու եւ Պոլսոյ մէջ հինգ Մեծ Պետութեանց ներկայացուցիչներուն ու Բ. Դրան միջեւ որոշուած կանոնադրութիւնները դործադրելու համար: Լեռան քաղաքական վարչութիւնը վեց վիճակի կամ դաւառի բաժնելով՝ իւրաքանչիւրին մէկմէկ հառափարիչ (միւտիր) կը դնէ, հինգը քրիստոնեայ, մին ախլաղի: Լիբանան երկրի ալ-

⁸⁶ La Syrie, անդ. էջ 376: Արշակոյս Արարատեան, Թ. 654:

⁸⁷ Միւնատիյի Էրնիյաս, Թ. 92:

⁸⁸ Հմմտ. Արշ. Արարատեան, անդ. Թ. 656: Մէնմ. Հավատիս, 1861, Թ. 416:

գային զօրքը կըթելու համար՝ Փրանսացի սպաներ կը հրաւիրէ՝ իրեն խորհրդոյ քարտուղարն ալ Փրանսացի զրազէս մ'ընտրելով։ Ճամբաներու եւ այլ շինութեանց ձեռք կը դարնէ։ Ու շնորհիւ իր խմաստուն, խոհեմ ու անխոնջ ջանքերուն՝ կամաց կամաց ամէն կողմ՝ բարեկարգութիւնը կը հաստատուի, խաղաղ ու անդորր կեանքը կը տիրապետէ եւ ընդհանուր գոհունակութիւնը կը ծաւալի⁸⁹։

1862 Մայիս 18ին (հին տոմար) Բէյրութէն կը գրեն Արշալոյս Արարատեանի. «...Արանանու մէջ եւս հանդարտութիւնը օրրատօրէ կը հաստատուի. եւ հայկազուն Տաւութ փաշան, իւր խոհեմ կառավարութեամբը՝ կարող եղաւ յիշեալ լերին թէ՛ քրիստոնեայ եւ թէ՛ Տիւրքիւ բնակչաց համակրութիւնը ձեռք բերելու, որչափ որ կարելի է⁹⁰»։

Թէպէտ երբեմն խռընդոտներու կը հանդիպէր նա իր այդ բազմակնճիւ գործին մէջ՝ դժուարընաւել ու ապստամբ ժողովուրդները կարգի կանոնի, քաղաքակիրթ կենցաղի վարժեցնելու համար՝ սակայն իր վարչական հանճարովն ու խոհեմական վարժունքովը կը գտնէր ի վերջոյ յարմարագոյն ուղին այդ դժուարութիւններն ալ հարթելու համար։ Թուրք Կայսերական Կառավարու-

⁸⁹ Տե՛ս Արշ. Արարատ., 1862, թ. 659, 670, 1863, թ. 700։ Մէնմ. Հալ., 1862, թ. 430։ Մասիս, 1861, թ. 505։ La Syrie, էջ 388—390։

⁹⁰ Անդ.՝ թ. 676։

թիւնն ալ միշտ թեւ թիկունք կը հանդիսա-
նար ու կը նպաստէր իր յաջողութեանցը ⁹¹ :

Պոլսոյ «Մասիս» իր մէկ թուին մէջ կը
դրէր, թէ «Լիրանան ալ կատարելապէս հան-
դարտած է Վսեմ. Տալութ փաշային խոհա-
կան ու կտրուկ վարմանքովը: Ուստի կը յու-
սացուի որ յիշեալ կուսակալը կրնայ այսու-
հետեւ Լիրանանու համար սահմանուած կա-
նոնադրութիւնը անարգել դործադրել ⁹²» :

Դժբախտաբար «անարգել դործադրել»
կարելի չէ եղած: Լեւրան ժողովուրդը սկիզբ-
ները արգելքներ յարուցած ու դժուարու-
թիւններ պատճառած է: Վսեմապատիւ Տա-
լուտ Փաշա Ղազիրէն մինչեւ ծով կառքի
ճամբայ շինելու ձեռնարկ մ'ըրած էր յօդուտ
նոյն իսկ Ղազիրցիներուն: Բայց անոնք հա-
կառակած ու ամէն միջոցներով արգելք ըլ-
լալ ուղած էին, սախալուելով, բնականա-
բար, ի վերջոյ տեղի տալ ու հպատակիլ:
Հետաքրքրական են այս մասին Բէյրութէն
Կ. Պոլսոյ Courrier d'Orientի գրուած նա-
մակները ⁹³ :

1863ին Լիրանանի ամբողջ ժողովուրդը,
առանց ցեղի ու կրօնքի զանազանութեան,
այնքան դռհ էր Վսեմ. Տալուտ Փաշայի
կառավարչութենէն որ Լիրանանէն Պոլիս

⁹¹ Հմմտ. La Syrie, էջ 389—9: Արշ. Արարատ.,
1862, թ. 684: Մասիս, 1862, թ. 552, 555:

⁹² 1862, թ. 548:

⁹³ Մասիս, անդ. թ. 554: Տե՛ս նաեւ Մէնմուսյը
Հալապիս, 1862, թ. 465, 466:

դրուած նամակ մը կը յայտնէ թէ ժողովուրդը իրմէ դատ ուրիշ կառավարիչ չ'ուզեր : Նամակագիրը մանրամասնելով կը բացատրէ թէ ինչպէս մինչեւ այդ ատեն ուրիշ կառավարիչներու կողմէ բնաւ երբեք չտեսնուած կերպով ժողովուրդին կարիքները կը հոգայ անխտիր հարուստին ու աղքատին, քրիստոնէին ու մահմէտականին հոգերն ու ցաւերը մօտիկ կ'ընէ, դատերը կը տեսնէ, ամէնքը իրարու հետ կը հաշտեցնէ եւ ժողովուրդը վստահութեամբ ու համարձակութեամբ իրեն կը դիմէ ամէն տեսակ խնդրոց համար : «Ճէպէլին հիշ պիր թէրաֆընտան», կը վերջացնէ նամակագիրը, «խօշնուտ օլմայան պիր քիմսէ դալմամըշ տըր»⁹⁴ :

Թուրքիոյ Կայսերական Կառավարութիւնը բարձր գնահատանքով մը իր գոհունակութիւնը յայտնած է Վսեմ Կարապետ Արթին Փաշա Տաւուսեանի՝ Լիրանանի վարչութեան համար՝ շնորհելով անոր Մէճլիսիէ կարգին առաջին աստիճանի չքանչանը : Իսկ միւրի Արշալոյս Արարատեան կու տայ այս ուրախ լուրը, գրելով⁹⁵ . «Լիրանանու ընդհանուր կառավարիչ Վսեմսփայլ Տավութ փաշային Մէճլիսիէ կարգին առաջին աստիճանի չքանչանը շնորհուեցաւ» :

Նապոլէոն Գ. Ֆրանսոյի Կայսրը եւս պատուած էր Կարապետ Արթին Փաշա Տա-

⁹⁴ Մէմնուայը Հավատիս, 1863, թ. 513 :

⁹⁵ 1864, թ. 727. Մասիս, 1864, թ. 638 :

ւուտեանը՝ շնորհելով անոր Պատուոյ Լե-
գէոնի մեծ ժապաւէնը (Մասիս, Կ. Պ. 1863,
թ. 64. Արշ. Արարատեան, թ. 710) :

1864 Յունիսին Լիբանանի կառավարու-
թեան երեք տարին լրացած ըլլալով՝ Բարձ.
Դուռը, համաձայնութեամբ Մեծ Պետու-
թեանց զեսպաններուն, նոյն տարւոյ Յու-
նիս 9ին յաւելեալ 5 տարուան համար նոյն
վարչութիւնը դարձեալ Վսեմ. Կարապետ
Արթին Տաւուտեանի կը յանձնէ կայսերական
հրովարտակով⁹⁶ : Այս լուրը մեծ ուրախու-
թիւն կը պատճառէ ամբողջ Լեւոնայիրանանի
մէջ, ուր տօն ցնծութեան կը կատարեն հան-
դէսներով ու խրախճանքներով եւ Տաւուտ
Փաշայի հանդէպ համակրանքի ցոյցերով⁹⁷ :
Այս առթիւ Պոլսոյ Մասիս (1864, թ. 657)
կը գրէ. «Յայտնի է որ Բ. Դրան եւ Էւրոպա-
կան մեծ տէրութեանց մէջ եղած դաշնա-
դրութեան համաձայն՝ Լիբանանու կառա-
վարիչը քրիստոնեայ պիտի ըլլայ եւ երեք
տարին անգամ մը պիտի փոխուի : Այս պայ-
մանին համեմատ Վսեմ. հայազգի Տաւութ
Փաշան ասկէց երեք տարի առաջ Լիբանանու
կուսակալ անուանելով, իր խմաստուն եւ ա-
շալուրջ կառավարութեամբը երկիրը խողա-

⁹⁶ Անդ.՝ թ. 736 : Մէմֆուայր Հավատիս, 1864,
թ. 567 : Տե՛ս Բ. Դրան 1864 Յունիս 6ի արձանագրու-
թիւնը (protocole) այս մասին՝ Recueil des traités,
անդ.՝ էջ 405. հմմտ. անդ.՝ էջ 406 :

⁹⁷ Մէմֆուայր Հավատիս, անդ.՝ թ. 578 :

դուժեան ու բարեկարգութեան մէջ պահե-
լուն եւ ժողովրդոց սէրն ու ակնածութիւնը
դրաւելուն համար, օգոստոսիսու Խնքնակա-
լին բարձր գոհութեանն արժանացաւ: Հե-
տեւարար Բ. Դուռը դաշնակից տէրութեանց
հետ խորհրդակցելով՝ Լիբանանու կառավա-
րութեան վերաբերեալ դաշնադրին մէջ քանի
մը կարեւոր փոփոխութիւններ ըրաւ, եւ
վերստին Վսեմ. Տալութ Փաշան Լիբանա-
նու կուսակալ անուանեց հինգ տարուան հա-
մար: Հայտդդի Վսեմափայլ Փաշային այս
բարձր պաշտօնին մէջ վերահաստատութիւնն
անժխտելի ապացոյց մ'է իր քաղաքադիտա-
կան բարձր հանճարոյն եւ առ կայսերական
բարեխնամ կառավարութիւնն ունեցած ան-
ձնուէր հաւատարմութեանը, որով հինգ
տարի եւս նոյն բարձր պաշտօնին մէջ վերա-
հաստատուելու կայսերական շնորհաց ար-
ժանի ըլլալով՝ ընդհանուր ազգիս ալ պար-
ծանաց առիթ մը եղած է»:

1865ին Կ. Պ. կը գտնուէր Տաւուս Փա-
շա՝ քանի մը գործերու կարգադրութեան
համար. վերադարձին խանդավառ ընդունե-
լութիւն կը սարքէ իրեն Լիբանանի ժողո-
վուրդը: Իր «Խառն լուրերու» մէջ յիշատա-
կելով զայս Պոլսոյ Մասիս (1865, Թ. 714)
կը գրէր. «Պէյրութէն եկած վերջին լու-
րերը կը ծանուցանեն թէ Լիբանանու կուսա-

կալ Վսեմ . Տալութ Փաշան այս անգամ Լի-
րանան հասած ատեն կարգէ դուրս համա-
կրուքեամբ եւ յարգանօք ընդունուեր է
երկրին ժողովրդէն , որք նորին վսեմու-
թեան իմաստուն կառավարութեան օգտա-
ւէտ արդիւնքները տեսնելով՝ վերջին աստի-
նան գոհ եւ շնորհակալ են իրմէ» :

Այս նոր շրջանին կը կրկնապատկէ
Վսեմ . Կարապետ Տաւուտեան իր գործու-
նէութեան ջանքերը Լեռնալիրանանի բարե-
գարութեան համար : Կը ջանայ վերջնակա-
նապէս հաշտեցնել իրարու հետ հակառա-
կորդ տարրերը : Ծշղել իւրաքանչիւր գա-
ւառի , քաղաքի ու գիւղի եկամուտն ու
տուրքի չափը՝ վերցնելու համար դժգոհու-
թեան գլխաւոր պատճառներէն մէկը : Կադ-
մակերպել ներքին վարչական կազմը : Բա-
րեփոխել հասարակական ու ընկերային
կեանքը : Բարձրացնել իր խնամքին յանձ-
նուած ժողովուրդներուն մտաւոր ու հոգե-
կան պարզացումի մակարդակը : Զարկ տալ
անոնց անտեսական միջոցներու պարզացման
եւ ստեղծել լաւագոյն կեանքի պայմաններ :

Աս այս յաջողելու համար ըրաւ Տաւուտ
Փաշա այն ամէն բան , ինչ որ կարելի էր
ընել մարդկօրէն եւ իր ժամանակի պայման-
ներուն ներած չափով : Տուաւ նա իր ժողո-
վուրդին իր լաւագոյնը :

Եւ՝ արդար ըլլալու համար՝ պէտք է
ըսել թէ յաջողեցաւ ան , թէեւ ոչ իր ուղած

շափովը: Ձեռք բերաւ այնպիսի լաւագոյն
արդիւնք մը, որ դուցէ ուրիշ ոչ ոք կարող
ըլլար ձեռք բերել: Այն ընդհանուր գոհու-
նակութիւնն ու մեծ համակրանքը, զոր գտաւ
նա ոչ միայն իր կառավարած ժողովուրդին,
այլ եւ իր կառավարութեան շուրջը գտնուած
գրայի ժողովուրդներուն քով՝ լաւագոյն
ապացոյցն է ատոր:

Ժամանակակից թերթ մը կը գրէ իր
գործի մասին. Լիրանանի լեռը յառաջուան
ոչ մէկ ժամանակ այսպիսի հանդուսաւէտու-
թիւն ու անդորրութիւն տեսած էր: Ճամբա-
ներ ու հեռագրաթիւեր շինուած ըլլալով՝ շատ
մը տեղեր իրարու կապուած են: Մեծ ու
փոքր գատարաններ ամէն մէկուն իրաւունքը
իրեն կու տան: Ապահովութիւնը ընդհանուր
ըլլալով՝ վաճառականութիւնը օրէօր կը դար-
գանայ: Ամէն տեղ դպրոցները բաց են եւ
գիտութիւնը կը յառաջդիմէ: Ծերերը իրենց
տղաքը կը շնորհաւորեն, ըսելով թէ մեր
կեանքին մէջ այսպիսի երանելի ժամանակ
տեսած չենք: Վսեմապատիւ Տաւուտ Փաշայի
վարչութեան այս սքանչելի գործերը բոլոր
եւրոպական թերթերու դովքն ու դրուասիրքը
կը կաղմեն. եթէ քիչ մը ժամանակ ալ թո-
ղուի, կ'ըսեն, լեռը — կայսերական այս նա-
հանգը — երկրին ամէնէն չէն ու մարդաշատ
նահանգը պիտի դառնայ: Լերան ժամանա-
կադրութեան մէջ Տաւուտ Փաշայի անունը
չատ մեծ պատուոյ տեղ պիտի բռնէ ⁹⁸:

⁹⁸ Անդ՝ 1867, Թ. 709. տե՛ս նաեւ Թ. 710, 723:
Մանգուսէի Էփեմար, Կ. Պ. 1867, Թ. 533:

Թուրքիոյ Կայսրը՝ զնահապետելով Կարապետ Փաշա Տաւուտեանի բարձր արժանիքը՝ իրր նշան մասնաւոր համակրանքի՝ իր սեպհական թուրը կը նուիրէ անոր։ Պոլսոյ Մասիս կը դրէ այս մասին իր ներքին լուրերուն մէջ. «Նորին կայսերական վեհափառութիւնը... Վսեմ. հայկազուն Տաւութ Փաշային Լիրանանու կուսակալութեան դժուարին պաշտօնին մէջ ցոյց տուած հանճարն ու խոհականութիւնը վարձատրելու համար փառաւոր քուր մընծայեց անոր, գործնքն ինքն ինք կրած էր։ Այսպիսի մեծ պատիւ մը, կ'ըսէ Courriet d'Orient, մինչեւ հիմա եղած չէր կուսակալի մը» (Մասիս, 1865, Թ. 32)։

1867ի Հոկտեմբերին, Ֆրանսայի Կայսր Նապոլէոն Գ. Վսեմ. Տաւուտ Փաշայի կը շնորհէ Պատուոյ Լեգէոնի մեծ շքանշանը (Արշ. Արարատեան, 1867, Թ. 815)։

Տաւուտ Փաշայի կառավարութեան՝ մօտ եօթը տարուան ընթացքին ձեռք բերուած այս փայլուն արդիւնքները, Լեւոնալիրանանի այս նախանձելի վիճակը մեծ համակրանքով դիտած էին դրացի կառավարութեանց ժողովուրդները, որոնք կը տենչային իրենց միացումին լերան կառավարութեան հետ⁹⁰։ Այս պարագան անշուշտ առիթ պիտի տար անհամաձայնութեան։ Կը թուի թէ իսկապէս ալ լուրջ անհամաձայնութիւն տեղի ունեցած է Տաւուտ Փաշայի եւ Սուրիոյ ընդհանուր

⁹⁰ ՄԵԾ ԼՊՈՒՆԱ, Հտր. 2, էջ 100։

կառավարչին միջեւ, վերջինս սաստիկ հա-
կառակ ըլլալով արեւմտեան միջամտու-
թեամբ դրուած վարչութեան մը¹⁰⁰։ Խըն-
դրոյս լուսարանութեան համար յառաջ կը
բերենք Բէյրութէն Courrier d'Orient-ի
դրուած նամակ մը՝ քաղելով Կ. Պոլսոյ Մա-
սիսէն, որ կը գրէ (1868, Թ. 830)։ «Պէյրու-
թէն Քուռիէ տ' Օրիան լրագրին դրուած
նամակ մը կը պատմէ թէ Սիրիայի Վիլայէ-
թին շատ մը նահանգները, որոց բնակիչ-
ները մեծ մասամբ տաճիկ են, Լիբանանու
Ժողովրդոց Վսեմ. Տալութ Փաշային կառա-
վարութեան ներքեւ օր քան զօր զարգանալը
տեսնելով, հանրագրեր ուղղեր են Բ. Դրան
եւ Պէյրութի եւրոպական հիւպատոսաց՝
խնդրելով որ իրենք ալ Լիբանանու գաւառին
հետ միացուին։ Բ. Դուռը Ժողովրդոց այս
խնդրանաց վրայ պէտք եղած քննութիւն-
ները Սիրիայի կառավարիչ Վսեմ. Բաշիտ
Փաշային յանձնէր է, որոյ իշխանութեան
ներքեւ կը գտնուին յիշեալ նահանգները։
Ուստի Բաշիտ Փաշան ալ կը ջանայ եղեր ա-
դերսագիր մատուցանողներն իրենց դիտաւո-
րութենէն դարձնել։ Կ'ըսուի թէ Վսեմ. Տա-
լութ Փաշան Կ. Պոլսէն քանի մ'արտօնու-
թիւններ խնդրեր է, ծանուցանելով միան-
գամայն որ եթէ չչնորհուին՝ իր հրաժարա-
կանը պիտի տայ եղեր»։

¹⁰⁰ Անդ։

Ադիկէ վերջ թէ ինչ անցած դարձած է՝ անծանօթ կը մնայ մեզ: Սա միայն գիտենք որ վսեմ. Տաւուտ Փաշա լաւագոյն կը համարի հրաժարիլ (1867 Դեկտ.): Թուրք կայսերական կառավարութիւնը, որ ա՛յնքան բարձր գնահատած էր վսեմ. Տաւուտ Փաշայի խմաստուն վարչութիւնը՝ կը մերժէ ընդունիլ անոր հրաժարականը:

Այս խնդրոյ շուրջ 1867 Դեկտ. 31ին հեռագրական լուր մը՝ տրուած Կրէտէէն Պուսոյ Levant Heraldին՝ կը հրատարակէ Մէնմուայր Հավատիս.

«Տաւուտ Փաշայի հրաժարման լուրը երկու Հավատ հեռագրով հասած է. քանի մ'օր առաջ ալ Պուսոյ մէջ այսպիսի լուր մը տարածուած ըլլալուն՝ կը կարծուի թէ հրաժարման սխառճառ եղած են երբեմնի տեղի ունեցած դժուարութիւնները ¹⁰¹»:

Մէնմուայր Հավատիս այս լուրը տալէ յետոյ՝ իր կողմէ կ'աւելցնէ. «Պիզճէ պու հավատիս պէօյիւք թահգիգէ միւհթաճ տըր ¹⁰²»:
Բայց նոյն թերթը իր 1868 Մարտ 18ին մէջ ¹⁰³ կը ծանուցանէ թէ վսեմ. Տաւուտ Փաշա մայրաքաղաք (Կ. Պ.) պիտի դառնայ: Ասկէ քիչ վերջ — Ապրիլ 13ին — Զմիւռնիոյ Արշալոյսը իր գանազան լուրերուն մէջ կը գրէ ¹⁰⁴. «Ամսոյս 4ին Ասորիքէն հասնող

¹⁰¹ Մէն. Հավ., 1868 Յունուար Թ. 728:

¹⁰² Անդ:

¹⁰³ Անդ. Թ. 740:

¹⁰⁴ Թ. 829:

աւսարիական Վուլքանօ շողենաւուն մէջ կը
դառնուէր Լիրանանու ընդհանուր կառավա-
րիչ Վսեմ . Տաւութ փաշան, որ միեւնոյն շո-
ղենաւով Կ. Պօլիս գնաց» . Եւ Կ. Պօլսէն ստա-
ցած լուրն ալ տալով, կ'ըսէ . «... Հայկա-
դուն Տաւութ փաշան ամսոյս Տին հասաւ ի
մայրաքաղաքս» :

Ինչպէս վերը գրեցինք՝ Տաւուտ Փաշայի
հրաժարականը չէր ընդունած Բ. Դուռը՝
փափաղելով որ շարունակէր նա իր կառա-
վարչութիւնը : Կ'երեւայ թէ Պօլիս վերա-
դարձին դարձեալ խնդրուած է իրմէ կրկին
ստանձնել իր վարչութեան ղեկը : Եթէ Հայ
թերթի մը տուած լուրին հաւատանք՝ կայ-
սերական կառավարութիւնը տակաւին հինգ
տարուան համար կ'երկնցնէ Տաւուտ Փաշայի
վարչութիւնը : Ահա թէ ինչ կը գրէ Փունջ .
«Լիրանանու կառավարիչ Վսեմ . Հայազգի
Տաւուտ Փաշան՝ որոյ պաշտօնին յատկացեալ
հինգ տարիները լրացած էին ¹⁰⁵ Եւ առժա-
մանակեայ կերպիւ մայրաքաղաքս կգտնուի,
օգոստ . Սուլթանին հրովարտակաւ հինգ
տարի ալ պիտի վարէ իւր պաշտօնը : Նորին
Վսեմութեան այս վերահաստատութիւնը մեծ
ապացոյց մ'է իր յաջող եւ դահացուցիչ կա-
ռավարութեան ¹⁰⁶» :

¹⁰⁵ Սխալ է թերթին տուած հաշիւը . Տաւուտ
Փաշայի հնդամեայ կառավարութեան լրանալուն տա-
կաւին տարի մը կար . հնդամեան սկսած էր 1864 Յու-
նիսին :

¹⁰⁶ Փունջ, Կ. Պ. 1868, Թ. 146 :

Տաւուտ փաշա, սակայն, ինչպէս կ'երեւայ, մնայով իր հրաժարականին վրայ՝ յանձն առած չէ շարունակել Լիրանանի կառավարութիւնը: Վերոյիշեալ թերթը իր յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ կը գրէ արդէն. «Կ'ըսուի թէ՝ Լիրանանու կառավարիչ Վսեմ. Տաւութփաշան հասարակային շինուածոց պաշտօնեայ եւ հեռագրատան ու թղթատարութեան վերատեսուչ պիտի անուանի փոխանակ հանգուցեալ Աղաթօն էֆէնտիի: Իսկ Լիրանանու կառավարութիւնը Մեծ. Թրանդօ էֆէնտիի պիտի յանձնուի եղեր ¹⁰⁷»:

Այսպէս, ուրեմն, վերջացած կ'ըլլայ Վսեմ. Կարապետ Արթին Տաւուտեան Փաշայի արդիւնալից գործունէութիւնը Լեռնալիրանանի մօտ եօթը տարուան կառավարութիւնը: Երկար կ'ըլլար հոս խօսիլ այն մեծ նշանակութեան վրայ, որ ունեցաւ իր վարչութեան շրջանը Լեռնալիրանանի պատմութեան մէջ. այդ մասին գրուած քննարկով լի է ժամանակակից արեւելեան թէ արեւմտեան գրականութիւնը, մանաւանդ օրաթերթերը:

Վսեմ. Կարապետ Արթին Փաշա Տաւուտեան Լիրանանի ընդհանուր կառավարութենէն հրաժարելէ վերջ՝ Բ. Գուռը գինքը կը բարձրացնէ թուրք Կայսերական Պետութեան Խորհրդարանի անդամութեան, անուանելով գինքը հանգուցեալ Վսեմ. Գրի-

¹⁰⁷ Անդ. Թ. 150:

դոր Աղաթոնի¹⁰⁸ տեղ հանրագումար շինութեանց նախարար, հեռագրատանց եւ նամակատանց վերատեսուչ:

Ասով Վսեմ. Կարապետ Արթին Տաւուսեան մուտք կը դործէր Թուրք Պետութեան դահլիճէն ներս, ըլլալով անդամ Թուրք Կայսերական Պետութեան բարձրագոյն վարչական կազմին. գրաւելով պատուոյ աթոռ մը, որ աննախընթաց կարելի է կոչել՝ նկատելով որ ինքը առաջինն է, որ իրապէս ալ կը վարէ նախարարական պաշտօնը:

Ժամանակակից Athenium անդդիւրէն թերթը այս առթիւ կը գրէ¹⁰⁹. «Տաւուս փաշա... այս անդամ Օսմանեան Պետութեան դահլիճին անդամ ընտրուեցաւ: Ինքը արեւելեան քրիստոնեաներէն է: Այս բարձր պատուին ընտրուեցաւ նախ Աղաթոն, բայց

¹⁰⁸ Մէմմ. Հավատիս, 1868, թ. 748: Արշ. Արարատեան, 1868, թ. 831 եւ 832: Փունջ, 1868, թ. 153: — Վսեմ. Գրիգոր Աղաթոն իրրեւ հեռագրական եւ թղթատարական պաշտօնեայ Պարիս դպրած էր նոյն դործով: 1868ի սկիզբը կ'ընտրուի նաեւ հանրագումար շինութեանց նախարար: Պարիսէն դեռ չվերադարձած՝ ծանրապէս կը հիւանդանայ: Թէեւ Ապրիլ 16ին հեռագիր մը լուր կու տար թէ բարելաւում առաջ եկած է (Մէմմ. Հավատիս, 1868, թ. 740. Արշ. Արարատեան, 1868, թ. 829) սակայն քիչ ետքը — Մայիս 4ին (նոր տոմար) — հեռագիրը կը դուժէր թէ նոյն ատուն տեղի ունեցած է մահը (Մէմմ. Հավատիս, անդ. թ. 741. Արշ. Արարատեան, թ. 830. Փունջ, թ. 143): Կը թողուր սյրի մը, մանչ մը (Երուանդ) եւ երկու աղջիկ, որոնց 5000 դրուշ ամսաթոշակ կը կապէ թրքական կառավարութիւնը (Արշ. Արարատեան, թ. 833. տե՛ս Յառաջ, Պարիս 1948 նոյ. 26):

¹⁰⁹ Դժբախտարար թերթին բնագիրը ձեռքի տակ չունենալով՝ կը քաղենք Մէմմուայը Հավատիսէն. տե՛ս անդ՝ 1868, թ. 748:

Պարխի մէջ մեռնելով՝ չկրցաւ պաշտօնը
վարել: Այս բարձր պատուոյ աստիճանին
հասնող Վսեմ. Տաւուտ Փաշան արդէն բոլոր
քրիստոնեաներու մէջէն առաջինն էր որ մի-
ջիրութեան բարձր աստիճանը ընդունած էր:
Թէեւ իրմէ առաջ ուրիշ քրիստոնեայ վաշա-
ներ պատուոյ հասած էին, սակայն այս աս-
տիճանը չունէին: Տաւուտ Փաշա անուշով
հռչակաւոր անձը՝ Կարապետ Արթին Տաւուտ
օղլու՝ մայրաքաղաքի մէջ (Կ. Պ.) ծնած է
եւ կրօնքով կաթողիկէ է»: Փոլնջ (Կ. Պ.
1868, Թ. 162) եւս կը գրէ. «Եւրոպիոյ մէջ
մօտերս Տաճկաստանի երկաթուղեայ բաժին-
ներուն գիները բարձրացեր են, հասարա-
կային շինուածոյ պաշտօնէութիւնը Տաւուտ
Փաշային յանձնուած ըլլալու լրոյն վրայ»:

Մասնաւոր հրաւերով պատիւ կ'ունենայ
Վսեմ. Կարապետ Արթին Փաշա Տաւուտեան
ներկայանալ Սուլթան Ապաիւլ Ալիի Կայսեր
իւր Ելտըզ ֆէօշիին մէջ, ուր Կայսրը ի նշան
բարձր գոհունակութեան իրեն կը նուիրէ
Օսմանիէ կարգին մեծ ժապաւէնը¹¹⁰:

Իրրեւ նախարար հանրօգուտ շինու-
թեանց եւ վերատեսուչ հեռագրատանց ու
թղթատարութեանց՝ ընդարձակ առարկէս եւ
լայն ծրագիրներ կային գործունէութեան:
Իր կրկնակ պաշտօններու յատուկ ծրագրով
Վսեմ. Տաւուտեան 1868 Յուլիսին ճամբոր-
դութիւն մը կ'ընէ Տրիեստի վրայով դէպ ի

¹¹⁰ Արշալոյս Արարատեան, 1868, Թ. 836: Մէնս.
Հավատիս, 1868, Թ. 751. Հմմտ. Փոլնջ, 1868,
Թ. 180:

Եւրոպա¹¹¹ : Կը հանդիպի Վիեննա, ուր
քանի մ'օր կը մնայ¹¹². յետոյ կը մեկնի Պա-
րիս¹¹³ :

Տաւուտ փաշայի այս ճամբորդութեանց
նպատակի մասին Վիեննայի Tagblatt կը գրէ .
«Մենք լուր տաւ ինք որ Տաւուտ փաշայի
այս կողմերը դալու մասին որքան ալ լուր
տարածուած է թէ Ռումէլիի երկաթուղիի
ճամբու շինութեան համար է՝ սակայն նո-
րին Վսեմապատուութիւնը Պարիս մեկնե-
լով՝ յայտնի կ'ըլլայ թէ 125 միլիոն ֆրանկի,
այսինքն՝ հինգ միլիոն լիրայի նոր փոխա-
ռութիւն մը ընելով պիտի գրադի¹¹⁴» :

Իսկ Արշալոյս Արարատեան կը բացա-
տրէր¹¹⁵. «Հրապարակային շինութեանց,
հեռադրութեանց եւ թղթատարութեանց տե-
սուչ Վսեմ. Տաւութ փաշան մօտերս փարիզ
պիտի երթայ, թուրքաստանի մէջ օտարա-
կանաց թղթատարութիւնները դադրեցնելու
համար : Այս խնդրոյս վրայօք բանախօսու-
թիւնները (բանակցութիւն) հանգուցեալ
Աղաթօն էֆէնտիին օրովը սկսած եւ յաջո-
ղութեամբ վերջանալու վրայ էին. ուստի
Վսեմ. Տաւութ փաշան այս բանախօսութիւն-
ները շարունակելու պիտի երթայ» :

¹¹¹ Մէնմ. Հալատիս, անդ :

¹¹² Անդ՝ Թ. 753 :

¹¹³ Հմմտ. Մէնմ. Հալատիս, 1869, Թ. 777 եւ

Արշ. Արարատեան, 1868, Թ. 834 :

¹¹⁴ Մէնմ. Հալատիս, անդ՝ Թ. 777 : Փունջ,
1869, Թ. 255 :

¹¹⁵ Անդ՝ Թ. 834 :

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԹԻՆ ՓԱՇԱ ՏԱԻՈՒՏԵԱՆ
 Թուրք եղբորդարանի Անդամ Հանրագուտ Շինուրեանց
 Նախարար
 1868—1871

Վսեմ . Տաւուտեանի այս ճամբորդութեան նպատակն եղած է մէկ կողմէ թղթատարութեան յիշեալ նպատակին հետապնդումը , որուն համար Պարիս եւ Լոնդոն ալ անցած է ¹¹⁶ , միւս կողմէ եւ գլխաւորաբար Ռումէլի երկաթուղագծի շինութեան խնդրով զբաղիլ , որուն համար 12 միլիոն լիրայի փոխառութիւն մը կնքած է աւստրիական , մաճառական եւ Ֆրանսական ընկերութեանց զբաժանուէներէն ¹¹⁷ : Այս գործով զբաղած է նա թէ՛ Վեննա եւ թէ՛ Պարիս , իրեն ընկերունենալով իր քարտուղարը՝ ճարտարապետ Գալուստ Մարկոսեան ¹¹⁸ : 1868 Նոյեմբերին Տրիեստի վրայով Եւրոպայէն կը վերադառնայ Պոլիս : Կայսեր զեկուցումի ներկայանալէ վերջ՝ Դեկտեմբեր 7ին (հին տոմար) դարձեալ նոյն նպատակով կը մեկնի Եւրոպա ¹¹⁹ : 1869ի Ապրիլին կը վերադառնայ Պոլիս (Արշ . Արարատեան , Թ . 855) , բայց Մայիսին կրկին Եւրոպա կը մեկնի (Մէնմ . Հալ . , Թ . 794) նոյն գործով : Վերջապէս 1869ի ընթացքին յաջողութեամբ կը պսակուին իր ջանքերը Ռումէլի երկաթուղագծի շինութեան գործին համար : «Վսեմ . Տաւութ ֓աշային գործունեայ բանախօսութեամբը» , կը տեղեկագրէ Իզմիրի Արշալոյս Արարատեան ¹²⁰ ,

¹¹⁶ Մէնմ . Հալատիս , 1868 , Թ . 758 :

¹¹⁷ Անդ . Թ . 779 : Փունջ , Թ . 341 :

¹¹⁸ Արշ . Արարատեան , 1868 , Թ . 842 :

¹¹⁹ Անդ . Թ . 1869 , Թ . 850 : Փունջ , 1869 , Թ . 293 , 304 . Այս կադակցութեամբ առիթ կ'ունենայ Պարիսի մէջ ներկայանալու Նապոլէոն Կայսեր :

¹²⁰ Անդ . 1869 , Թ . 850 :

«Վիկենայի մէջ ընկերութիւն մի հաստա-
տուեցաւ Բումէլիի երկաթուղին շինելու հա-
մար»։ Յետոյ նոյն թերթը կ'ամբողջացնէ իր
խօսքը. «Կը հաւատան թէ հրապարակական
շինուածոց տեսուչ Վսեմ. Տաւութ փաշան
յաջողեր է համաձայնութիւն մի հաստատու-
լու ի մէջ գլխաւոր սեղանաւորաց փարիզի
եւ Վիկենայի ի մասին շինութեան երկա-
թուղւոյն Անդրիանուպօլսոյ ¹²¹»։ Պարիսի
եւ Վիկենայի մէջ Բումէլիի երկաթուղեաց
շինութեան համար Տաւութ փաշայի ըրած
դաշնագրութիւնները Բ. Դրան կողմէ հա-
սուն քննութենէ վերջ՝ կ'ընդունուին (Արշա-
լոյս Արարատեան, Թ. 857. Մէնմ. Հավա-
տիս, Թ. 794)։ Կը մնար կայսերական վաւե-
րացումը, որ չ'ուշանար։

Ըստ Արշալոյս Արարատեանի ¹²² «Օղոս-
տափառ Սուլթանը իւր կայսերական հաւա-
նութեամբը վաւերացոյց Բումէլիի երկաթու-
ղեաց շինութեան դաշնագրութիւնը, դոր
Վսեմ. Տաւութ փաշան ըրած էր ի փարիզ
եւ ի Վիկենա, ուստի հաւանականարար շատ
չանցած այս կարեւոր շինութիւնը պիտի

¹²¹ Անդ. Թ. 854. Թ. 855ի մէջ կ'աւելցնէ թէ
Տաւութ փաշայի այդ ձեռնարկութիւնը կատարելա-
պէս յաջողեր է։ Փունջ (1869, Թ. 355) եւս կը գրէ.
«Բումէլիի երկաթուղեաց խնդրոյն նկատմամբ փարի-
զէն եկած լուրերը դժայցուցիչ են. որ եւ ընդ գծու-
թիւն չէ սրտաւհած։ Վսեմ. Տաւութ փաշան դժ-
հութեան արժանի է այս ձեռնարկութեան մէջ ցուցած
յաջողութեան համար»։

¹²² Անդ. Թ. 858 Յունիս 3 (նոր տոմար)։

սկսի, որուն քաղաքական եւ վաճառականական օգուտները յայտնի են ամէնուն» :

Շինութեան սկսումը կ'ուշանայ յանձնառու եւ դաշնադիր ընկերութեանց անվճար կանութեան պատճառաւ : Խօսք կ'ըլլայ դաշնադրութեան խղումի եւ ուրիշ ընկերութեան մը յանձնառութեան եւ վիեննայի մէջ նոր բանակցութեանց սկսելուն ¹²³, որոնք ի վերջոյ կը յանդին փոխադարձ համաձայնութեան մը, որով 1870 Յունիս 15ին (ն. ա.) կրնար Ջմիւռնիոյ Արշալոյսը «Ուրախ սրտիւ ծանուցանել թէ Ռումէլիի երկաթուղեաց շինութեան աշխատութիւնները սկսան» ¹²⁴ :

Վսեմ. Տաւուս փաշա յաջողութեամբ գլուխ հանելով Ռումէլիի երկաթուղիներու շինութեանց նման բարդ խնդիրը՝ 1869 Սեպտեմբերի սկիզբը (նոր տոմար) կը վերադառնայ Պոլիս ¹²⁵ :

Հարկ չկայ բացատրելու թէ ի՞նչքան մեծ ձեռնարկ մըն էր Ռումէլիի երկաթուղիներու շինութիւնը այնպիսի ատեն մը՝ երբ դիւղէ դիւղ, քաղաքէ քաղաք ու երկրէ երկիր տակաւին եղան կամ ձիու կառքերով միայն տեղի կ'ունենար փոխադրութիւնը եւ չատեղեր ճամբաներ իսկ գոյութիւն չունէին ¹²⁶ :

¹²³ Հմմտ. Մէմֆուայը Հավատիս, 1869, թ. 810, 817 եւն : Մասիս, 1869, թ. 405, 408, 416 :

¹²⁴ Արշ. Արարատեան, 1870, թ. 885 :

¹²⁵ Անդ.՝ թ. 865. «Վսեմ. Տաւուս փաշան վերադարձաւ Եւրոպայէն՝ յաջողութեամբ լինցնելով Ռումէլիի երկաթուղեաց շինութեան խնդիրը» :

¹²⁶ Հմմտ. Մէմֆ. Հավատիս, թ. 794 :

Չենք խօսիր բարոյական ու նիւթական ան-
յաղթելի խոչընդոտներու վրայ, որոնց յաղ-
թել պէտք էր. հին մտայնութիւններ, որոնք
փոփոխել ու արդիականացնել անհրաժեշտ
էր:

Հարկ է շեշտել սակայն կէտ մը, որ
Վսեմ. Կարապետ Արթին Փաշա Տաւուտեանի
այս ձեռք բերած արդիւնքին մեծութիւնը կը
բարձրացնէ. — Ռուսէլիի երկաթուղիին երու-
շինութեան յանձնառութիւնը եւրոպացիներու
քով ապահովելու համար՝ հարկ էր
Եւրոպայի ներկայացնել Օսմանցիներու վրո-
տահելիութիւնն ու պատուաւորութիւնը: Ու
ստիկա ըրաւ Տաւուտ Փաշա՝ շահելով համա-
կրութիւն մը նախ իր անձին եւ յետոյ իր
ձեռնարկած դործին շուրջ: Չափազանցու-
թիւն չէ, եթէ ըսենք որ իր անուան հռչակն
արդէն երաշխիք մ'էր իր ձեռնարկած դոր-
ծին յաջողութեան համար:

Ռուսէլիի երկաթուղիին քաղաքական ու
տնտեսական նշանակութիւնը անգնահատելի
է: Ասիան ու Մերձաւոր Արեւելքը Եւրոպայի
հետ կը կապէր ամենակարճ ճամբով՝ մինչ
առաջ ստիպուած էին ծովու երկարատեւ
ճամբորդութեամբ ընել շատ բան:

Միտ'յն Ռուսէլիի երկաթուղեաց շինու-
թեան մէջ իր կատարած դերը բաւական է
Կարապետ Արթին Տաւուտեան Փաշայի ա-
նունը պատմութեան մէջ անմահացնելու հա-
մար: — —

Պոլիս վերադարձին՝ կարող էր Տաւուս Փաշա այլեւս քիչ մը հանդատանալ ու վայելել իր աշխատութեանց պտուղը: Բայց բախար չունեցաւ ատոր: Հիւանդութիւն մը, որ դուցէ չատոնց իր դոյութիւնը զգացուցած էր, բայց պետական ծանր աշխատութեանց ու տքնութեանց մէջ անտես առնուած՝ այժմ կը պարտադրէր իր դաժան դոյութիւնը: 1840—1870 երկար շրջան մը առանց դուլ ու դադար առնելու՝ մէկ պաշտօնէ ուրիշ պաշտօն մը, մէկ պարտականութենէ միշտ աւելի ծանրադոյն ու պատասխանատու պարտականութիւն մը սպանձնած՝ դորժած էր Օսմանեան Պետութեան վարչական շատ մը ասպարէզներու մէջ: Եւ ահա վերջին — Ռումէլի երկաթուղեաց շինութեան բաղմարար խնդիրը լուծելու համար ամիսներէ ի վեր շարունակական յոգնեցուցիչ համբորդութիւններով մեծապէս տուժած էր իր առողջութիւնը:

Ժամանակակից պոլսական թերթ մը 1870 Փետրուար 19 թուականով կը գրէ. «Հանրօգուտ շինութեանց նախարար Վսեմ. Տաւուս Փաշայի առողջութիւնը խանդարուած ըլլալով՝ քանի մը անուանի մասնապէտ բժիշկներ խորհրդակցութիւն կատարելով հարկ տեսած են որ նա ժամանակաւորապէս դորժէ հետի դանուելով՝ հանքային ջրերու դարմանում ընէ: Կ'ըսուի որ Վսեմ. Նախարարը դարնան հանքային ջուրեր պիտի երթայ ¹²⁷»:

¹²⁷ Մէնմուայը Հավատիս, Թ. 836:

Նոյն տարւոյ Ապրիլ ամսոյն, Կոյսեր
կողմէ մտերիմ ընդունելութեան մը պահուն՝
իր պաշտօնի դորձերու մասին տեղեկութիւն
կու տայ, որոնք Կոյսեր ուրախութիւն կը
պատճառեն ¹²⁸ : Հաւանական է որ Կոյսեր
հաճութիւնը ընդունած ըլլայ դարձանումի
համար Եւրոպա մեկնելու : Արդեամբք ալ
Վիեննա կը մեկնի :

Մէնմուայր Հապատիսի համեմատ՝
Հանրօգուտ շինութեանց նախարար Տաւուտ
Փաշա Վիեննա հասնելուն՝ Աւստրիոյ Կոյսեր
կողմէ շքեղ ընդունելութիւն կը դնէ եւ
Շէօնրրունի պալատին մէջ սարքուած հան-
դիսութեան մը խնջոյքին կը հրաւիրուի :
Լսենք Մէճմուայի խօսքերը բառացի. «Նա-
ֆիա նազըրը տէվլէթլու Տափութ բաշա հադ-
րէթլէրի Վիեննայա միւվասէլէթինտէ,
Աւսթրիա իմ բէրաթօրու թարաֆընտան հիւս-
նիւ պապուլիյէթ պուլմուշ վէ Շէնպրիւն սա-
րայընտա քէշիտէ օլունան դիյաֆէթտէ հա-
դըր պուլունմուշ տուր ¹²⁹» :

Թէ ո՛ր ջերմուկները պացած է՝ տեղե-
կութիւն մը չենք դնել : Պոլսոյ Փուլնջը
(1870, Թ. 523) Տաւուտեանի հիւանդացած
ըլլալը, Եւրոպա ուղեւորիլը (անդ՝ Թ. 556)
եւ դարձանուելու համար Գերմանիա անցած
ըլլալը (Թ. 585) յիշելէ վերջ՝ կը դրէ ¹³⁰ .
«Հասարակային շինուածոց պաշտօնեայ Տա-

¹²⁸ Անդ՝ Թ. 844 :

¹²⁹ Անդ՝ 1870 Յունիս, Թ. 852 :

¹³⁰ 1870 Օղոստ. 27, Թ. 630 :

ւուս փաշան՝ որ ժամանակէ մը հետէ Եւրոպայա կղանուէր, Երեքշարթի օրը մայրաքաղաքս դարձաւ»։ Իզմիրի Արշալոյս Արարատեանի ¹³¹ ծանօթ է թէ Տաւուտեան Եւրոպայի հանքային ջուրերը գացած է, բայց թէ ո՞ւր՝ չի հաղորդեր։ Սա կը գրէ Սեպտեմբեր 12 թուականով. «Հրապարակական շինուածոց պաշտօնեայ Վսեմ. հայկազուն Տաւութ փաշան անցեալ շարթու հասաւ ի Կ. Պօլիս Եւրոպայէն վերադառնալով, ուր գացած էր հանգստի բաղնիք մտնելու»։

Ատկէ վերջ գինքը կը գտնենք հանրօգուտ շինութեանց նախարարական իր պաշտօնին գլուխ ¹³²։ Սակայն իր առողջութիւնը անգամ մը խանդարուած՝ գինքը այլեւս հանգիստ չի թողուր։ Այնպէս որ 1871 Մարտին հարկ կ'ըլլայ գինքը առժամանակեայ կերպով ազատ կացուցանել իր պաշտօնի գործերէն, դորանք Գաղուլի փաշային կը յանձնեն ¹³³, իսկ ինքը իր խանդարուած առողջութիւնը դարձանելու համար այս անգամ գէպ ի Քիոս (Սաղըղ) կղզին կը գլմէ ¹³⁴։ Մասիս կը գրէ. «Քիոսէն հետադիւր մը կը ծանուցանէ թէ հասարակային շինութեանց վերատեսուչ (նախարար) Վսեմ. Տաւութ փաշան՝ որ իր

¹³¹ 1870, Թ. 892։

¹³² Մասիս, 1871, Թ. 1042։ Մէնմ. Հավատիս (1871, Թ. 896 Փետր.) կը գրէ որ «Հանրօգուտ շինութեանց նախարարը ատենէ մը ի վեր խօսակցութեան նիւթ եղած հիւանդութենէն կողորուտած ըլլալով՝ պիտի կորենայ իր պաշտօնին գործերը շարունակել»։

¹³³ Մասիս, Թ. 1061։

¹³⁴ Անդ։ Մէնմ. Հավատիս, Թ. 898 և 899։

առողջութիւնը կապուելու համար համբար—
դութեան ելած է՝ յիշեալ կղզին հասեր է»:

Թէ Քիոսի մէջ եւ անկէ յետոյ Տաւուս
Փաշայի առողջական վիճակը ի՛նչ ընթացք
ունեցած է՝ մեզ անծանօթ կը մնայ, բայց
1871 Յունիս 8 թուականու Պոլսոյ Մասիս
կը գրէ որ. «Կայսերական հրամանաւ՝ ելեւ—
մտից պաշտօնեայ Վսեմ. Մէհմէտ Բիւշտի
Փաշան Հասարակային շինութեանց պաշտօ—
նեայ անուանեցաւ փոխանակ Տավուս փա—
շայի ¹³⁵»: Հաւանական է որ երկար ատեն
դարմանումի եւ հանգիստի պէտք ունենա—
լուն՝ Տաւուս փաշա հրաժարած ըլլայ իր
նախարարական պաշտօնէն: Ամէն պարա—
գայի Բ. Դուռը նկատի առած է այս պարա—
գան եւ 10.000 դրուշ ամսաթոշակ կապելով
ապահոված անոր հանգիստը: Ասիկա կ'իմա—
նանք հայ թերթի մը պատահական մէկ ծա—
նուցումէն, ուր կ'ըսուի. «Սապրդ Նաֆիա
Նապրըր տէվլէթլու Տավուս Բաշա հաղրէթ—
լէրինին օն պին դուրուշ մաաշլա միւթէ—
գայիտ օլտուգլարը դադէթալարտա մուհար—
րէր տիր ¹³⁶»:

Կը թուի թէ Քիոս կղզին երկար չէ մնա—
ցած Վսեմ. Տաւուսեան: Անկէ անցած է
Եւրոպա: Թէ ուղղակի ո՛ւր գացած է՝
յայտնի չէ: Եթէ հաւատք ընծայենք հայ
թերթի մը անորոշ մէկ տեղեկատուութեան՝
պէտք է ընդունիլ թէ ան անցած է հիւսի—

¹³⁵ Թ. 1061:

¹³⁶ Մէհմ. Հավատիս, 1871, Թ. 930, Յունիս 7.
Հմմտ. Արշ. Արարատ. Թ. 913:

սային Իտալիա, Պո դետի կողմերը, ուր իրր թէ ան բնակարան ունեցած է եւ Պո դետի յորդումէն վտանգի ենթարկուած . . . : Տանք ամբողջ տեղիքը : Փոսնջ 1872 Յունիս 14ին (հին տոմար) կը գրէ ¹³⁷ . «Հռոմէն գրուածին նայելով Իտալիոյ մէջ Բօ դետոյն յորդուին եւ շրջակայ գիւղօրէքն ու դաշտորայքն հեղեղելուն եւ շատ տուներ աւերելուն պատճառաւ, 40 միլիոն Փրանդի նիւթական փաստիկեր է : Երբեմն Լիրանանու կառավարչութիւն եւ հասարակային շինուածոց պաշտօնէութիւն ընող Տաւուտ աղայի . . . բնակարանն ալ Իտալիոյ նոյն կողմերն լինելով՝ հեղեղներն գիշեր ատեն յանկարծ կոխեր են եւ մեծ դժուարութեամբ ազատեր է» :

Տաւուտ Փաշայի Իտալիոյ Բօ դետի կողմերը երթալու մասին ուրիշ կողմէ տեղեկութիւն չունինք : 1872ի ատենները այդ կողմերը գտնուելուն վրայ կը տարակուսինք : Չենք կարծեր թէ իր խանդարուած անողջութիւնը դարձանելու համար Իտալիոյ այդ կողմերը գիմած ըլլայ : Նկատի առնելով որ փոսնջ նախապէս ¹³⁸ տեղեկացուցած էր թէ Գաղղիոյ մէջ ալ յորդ անձրեւներ տեղացած եւ մեծ փնասներ պատճառած են՝ կ'ուզենք փունջի տեղեկատուութեան մէջ սրբադրու-

¹³⁷ Թ. 16. — Մէքմ. Հաւատիս (1872, Թ. 1081) իտալիայէն 9 Յունիս հեռագիր մը կը հրատարակէ այդ մասին. «Բօ չայը ճօշուղ, 99 քիլօմէթրօ վիստաթիտ օլան արադի խարսաղ օլմուշ վէ 22.000 քիշի խանէսիդ գարմըշ արը» :

¹³⁸ Փոսնջ, 1872, Թ. 7 եւ 14 :

թիւն մ'ընել. յորդող Po դեպք փոխանակ
Իտալիոյ՝ Ֆրանսոյի մէջ կ'ուզենք գնել: Ար-
դարեւ Ֆրանսոյի հարաւ-արեւմտեան կողմը
կոյ Pau դաւառը եւ համանուն Pau կամ
Gave de Pau դեպք, որ Biarritzէն ոչ չափ
հեռու Adour գետին մէջ կը թափի: Արդ
Ֆրանսերէն La Grande Encyclopédie¹³⁹
մէջ Antonin Debidour կը գրէ թէ Տաւուս
Փաշա Ֆրանսա եկած էր իր խանդարուած
առողջութիւնը դարձանելու եւ թէ 1873ին
Biarritz կը վախճանի: Կը կարծենք թէ տրա-
մարանական է ընդունիլ թէ Biarritzի մօտ
կողոյ Pauի կողմերն եղած ըլլալու է իր բնա-
կարանն ալ:

Վսեմ. Տաւուս Փաշայի Biarritz գալուն
պատճառն անշուշտ այն էր որ այս քաղաքը
անուանի էր իր բաղնիքներովը: Թէ ե'րբ
եկած է եւ ո'րքան մնացած՝ չենք գիտեր:
Ամէն պարագայի հող ո'չ առողջութիւն գտած
է ոչ ալ հանգստացած: Զարմանալի, չըսե-
լու համար անհաւատալի լուր մը կը կար-
դանք Կ. Պոլսոյ «Մասիս»ի ներքին լուրերու
մէջ: Թերթը կը գրէ 1872, 13 Մայիս թուա-
կանով (անդ՝ Թ. 1237). «Հաղայիգ լրագիրը
կը ծանուցանէ թէ Երբեմն Լիրանանու կու-
սակալ եւ Եաքն ալ Հասարակոյին շինու-
թեանց վերառեալ Տալութ Փաշան, որ
Ժամանակէ մ'ի վեր Եւրոպա կը գտնուի,
քանի մի հարցուելիք խնդրոց համար Կ. Պո-

¹³⁹ Tome XIII, էջ 919:

լիս հրաւիրուեցաւ, բայց մտիկ չըրաւ: Ասոր
վրայ Բ. Դուռն ալ աստիճանէն ձգեց դայն,
եւ ամսականն ալ դադրեցուց» (հմմտ. նաեւ
Փռնիզ, 1872, Թ. 722):

Ըստ վերոյիշեալ La Grande Encyclopédie-ի՝ 1873 Նոյեմբեր 9ին կը կնքէ իր մահկա-
նացուն: Մանրամասնութիւններ կը պակսին
այդ մասին: Հաւանօրէն մարմինը Բիարրից
կը թաղուի:

Տաւուտ Փաշայի մահուան պարադան-
քու մասին ճշդում մ'ընելու փափագով՝
տարւոյս Փետրուար 9ին նամակ մը գրեցինք
Biarritz-ի Քաղաքապետութեան, խնդրելով
որ հաճի ճշդել Տաւուտ Փաշայի 1. մահուան
թուականը եւ 2. ո՞ւր թաղուած ըլլալը: Քա-
ղաքապետութիւնը հաճեցաւ պատասխանել
17 Փետրուար նամակով մը, որուն մէջ կը
դրէ. «... պատիւ ունիմ ճշդելու որ Տաւուտ
Փաշա փախճանած է Բիարրից, 4 Նոյեմբեր
1873ին: Իսկ իր թաղումի մասին՝ Բիարրիցի
Սուրբ Մարտինոս եկեղեցւոյ քով քննու-
թիւններ կատարեցինք, վասն զի այդ դա-
րուն այս եկեղեցին միակ աւանդապահն էր
գերեզմանատան գիւանդերուն, եւ սակայն
անկարելի եղաւ այդ գերեզմանին հետքը
գտնել»:

Ասով գոնէ ստուգուած կ'ըլլայ թէ վսեմ.
Կարապետ Արթին Տաւուտեան Ֆրանսայի
Biarritz քաղաքը մեռած է 1873 Նոյեմ-
բեր 4ին եւ ոչ թէ 9ին ինչպէս Debidour կը

դրէ : Իսկ գերեզմանը՝ հաւանականօրէն անշուք անշիրիմ եղած ըլլալուն համար՝ ժամանակի ընթացքին խառնուած կորսուած է, եթէ ուրիշ տեղ փոխադրուած չէ :

Տաւուտ Փաշայի կենսադրական դերուն մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն դատած ենք իր ամուսնացած ըլլալու մասին : Կը կարծենք թէ ամուրի մնացած է : Ամուրի էր նաև Դկա . Յակոբ Տաւուտ (Հանդէս Ամսօրեայ, 1898, էջ 78) :

Տաւուտ Փաշա ունեցած է որդեգիր աղջիկ մը, որուն համար կ'ըսուի թէ 30,000 օսմ . ռսկի կտակած ըլլայ սա պայմանաւ որ եթէ համուսնանայ եւ կամ անգլաւակ մեռնի՝ մահէն վերջ Կ . Պոլսոյ Ս . Յակոբ Հիւանդանոցին մնայ այն դումարը : Յիշեալ աղջիկը յետոյ Պարիսի մէջ վաճառ մտնելով կ'ըլլայ Քոյր Թերէզ Կատարինէ, որուն հասցէն էր, *Mademoiselle Davoud, en Religion Soeur Thérèse Catherine, Religieuse de la Visitation, Rue de Vauginard 110, Paris* (Սրապեան Հ . Ս ., Ս . Յակոբ Աղգային Հիւանդանոց, էջ 332—333) :

Տաւուտեան դերդաստանի շիրիմները, որոնք կարեւոր լոյս կրնային ափսել այս անուանի տոհմի պատմութեան վրայ՝ դժբախտաբար անհետացած կ'երևան : Կ . Պոլսոյ կաթ . Հոյոց շիրիմներու յիշատակարաննե-

բու հնադոյն ցանկին մէջ հետեւեալին կը
հանդիպինք ¹⁴⁰ .

Ք .

Տալուտ գատէ Անտոն ¹⁴¹
Աղանքն աչալի Մարիամ
Տուտունըն մէզարընըն
Նըշան դաշը տըր հէր քիմ
Զիարէք էտէր իսէ րահմէք
Իլէ հատ իյլէյէ
Թարիլս միլատի հազ
րէք իսա
1817 .

Ս . Յակոբի գերեզմանատան մէջ թա-
ղուածներու ցանկին մէջ ալ կը հանդիպինք
հետեւեալներուն . Տաւուտ Յովսէփ աղա
մախճանած 1858 Օգոստ . : Պիլէգիկճի Բե-
թրակի կողակից , դուստր Տաւուտեանի ,
մախճանած 1863 Մարտին (Սրապեան , անդ .
էջ 446—447) :

Վիեննայի մեր թանգարանի լուսանկար-
ներու հաւաքածոյին մէջ կը գտնուին Տա-
ւուտ Փաշան ներկայացնող երեք լուսանկար-
ներ . մին Պարիսէն Maison Levitzkyի արտա-

¹⁴⁰ Հ . Յակոբ Մ . Վ . Քօսեան , Գերեզմանատուն
կաթողիկէ Հայոց Կ . Պոլսոյ , Վիեննա 1931 , էջ 37 :
Դր . Յակոբ Տաւուտի գերեզմանը Շիշլի է , բայց ա-
սանց դամբանի (Հ . Ա . , 1898 , էջ 78) :

¹⁴¹ Աւետիս Պէրպէրեանի (Պատմութիւն , էջ 82)
յիշած Անտոն Տալուտեանն է :

դրութիւն, իսկ երկուքը Կ. Պոլիս Արդուլա-
հեան Եղբարց լուսանկարչատունէն: Առա-
ջինը կը ներկայացնէ զինքը եւրոպական տա-
րադով, զլուխը ֆէս. հաւանօրէն քաշուած
1860ին: Միւս երկուքին մէջ Վսեմ. Կարա-
պետ Արթին Տաւուսեան կը ներկայանայ իբր
Կուսակալ Լիրանանի, փաշայի յատուկ շքեղ
հանդերձներու մէջ, կուրծքը դարդարուած
բարձր պատուանշաններով, բազմածալ լայն
դօտիէն կախ ժապաւինազարդ կեռ երկայն
սուրը: Այս լուսանկարները առնուած են
1861էն Վերջ:

**

Վսեմապատիւ Կարապետ Ա. Տաւուսեան
փաշայի հանրային դործունէութեան պատ-
կերը կիսաւարտ մնացած պիտի ըլլար՝ Եթէ
չաւելցնէինք անոր ազգային գործունէու-
թեան բաժինը: Կը խոստովանինք որ այս
մասին շատ բան չունինք ըսելիք՝ անձանօթ
մնացած ըլլալով անոր դործունէութեան այս
կարեւոր բաժինը, բայց այն՝ ինչ որ պիտի
ըսենք՝ կը կարծենք թէ անհրաժեշտ է:

1840—1870 տարիներուն, ուր կ'ամփո-
փուի դիւանորարար Կարապետ Արթին Տա-
ւուսեանի հանրային դործունէութիւնը՝ Կա-
թողիկէ Հայոց Պատմութեան մէջ զժրախտ
չըջան մըն է հասունեան եւ հակահասունեան
հակամարտութեանց պատճառաւ: Անմասն
մնայ օրուան հրատապ խնդիրներէն, զրեթէ

անհնարին էր : Մանուանդ որ կար մաս մը լրջախոհ եւ պատուախնդիր Հայերու , որոնք կը ջանային ամէն գնով հաշտութեան եղբներ դռնել եւ վերջ տալ անպատուարեր հակամարտութեանց : Տաւուտեանի ստացած կըրթութիւնը եւ թուրք Պետութեան մէջ անոր աստիճանարար միշտ աւելի բարձր ու պատուարեր պաշտօններու վերելակումը՝ ապահով գրաւական են մեզ համոզելու թէ նա եւս բարձր մնացած էր օրուան ճղճիմ հաշիւներէ ու կողմնակցական շարժումներէ :

1852 Յունիս 17ին կը մասնակցի երկու եղբներու հաշտութեան ժողովի մը , ուր զինքը կ'ընտրեն 24 հոգիէ բաղկացած Յանձնաժողովի անդամ ¹⁴² : Նոյն տարւոյ Նոյեմբերին Պատրիարքի ընտրութեան ժամանակ քարտուղարի պաշտօն կը վարէ ¹⁴³ : Դժբախտաբար միութիւնը աւելի չ'ունենար եւ երկակողմանի անհաշտ զգածումները կը շարունակեն խռով պահել Հայ Կաթողիկէ փոքրիկ հասարակութիւնը :

1859ին Ս . Յովհան Ոսկերեւան կաթ . եկեղեցւոյ (Կ . Պ .) շինութեան Յանձնաժողովի հետեւեալ ցանկին մէջ կը կարդանք Տաւուտեանի անունը . Յակոբ Կէօզեան , Արթին Կիւզէլ Օղլու , Կարապետ Տավուք Օղլու , Քասաղար Պետրոս Եաղլըքճեան , Մկրտիչ Սամանճի Օղլու , Անտոն Երկանեան , Մի-

¹⁴² Ասկերեան , Հասունեան քաղաքականութիւն , էջ 201 :
¹⁴³ Անդ . էջ 237 :

քայլէլ Պ. Ապրտուլլահ (Սրապեան, անդ՝ էջ 93) :

Կարապետ Արթին Տաւուսեան 1861ին իրրեւ ընդհանուր կառավարիչ Էիրանանի՝ կը մեկնի իր պաշտօնատեղին : Իր բազմադրադ վիճակը արդելք չ'ըլլար սակայն Ազգին ցաւերով ու հոգերով ալ զբաղելու : 1863ին մասնաւոր այցելութիւն մը կու տայ իրեն Էիրանանի մէջ Ս. Աթոռի նուիրակը՝ Monseigneur Valerga, որուն կը փոխադարձէ, որմէ վերջ այցելութեան կ'երթայ Հայ Կաթ. Կաթողիկոս Գրիգոր Պետրոս Ը.ին, ինչպէս նաեւ Անտոնեան վանքը, ուր կը դիչերէ : Հայ թերթը կ'ըսէ որ շատ դո՛ւ մնացին իրեն հետ ունեցած այս աւտակցութենէն¹⁴⁴ : Տարակոյս չունինք որ վսեմ. Կարապետ Փաշա Տաւուսեանի բարձր դիրքն ու խոհական վարմունքը նպաստած ըլլան Հայ Կաթ. հասարակութիւնը տարապեցնող խնդիրներու բարւոք լուծումին համար :

Միշտ սերտ յարաբերութիւն կը պահէր Հայ վերին մարմիններու հետ եւ մօտէն կը հետաքրքրուէր այն ամէն բանով՝ որ հայկական էր : 1862ին Իզմիրի Արշալոյսին գրուած թղթակցութիւն մը մասամբ կը պատկերացնէ դոյզ . «Բարձրապատիւ եւ վսեմաշուք հայազգի Տաւութ Փաշան իւր խոհեմ ընթացքովը եւ ճարտար կառավարութեամբը ինքզինքը ամէնուն սիրելի եւ յարգի ընծայած է .

¹⁴⁴ Մէնմ. Հավատիւ, 1863, Թ. 513 : Հմմտ. Ասիերեան, անդ՝ էջ 477 Յակոբ Յ. Տաւուսի մասին բնութեանը :

մասնաւորապէս Լիրանանու Հայոց ամենա-
պատիւ Կաթողիկոսին համակրութիւնը ըստ
արժանւոյն կը վայելէ : Յիշեալ բարձրադա-
տիւ պաշտօնատարը կաթողիկոսարանը ան-
դամ մի սյցելութեան երթալով՝ խիստ մեծ
համարմունք ունեցաւ միարանութեանը վե-
րայ, վասն զի տեսաւ եւ խմացաւ որ բաց ի
ուրիշ բարեկարգութեանց, որովք կը փայլի
նոյն միարանութիւնը, ազգային սեփական
իրաւունքները . . . թէ՛ աթոռը եւ թէ՛ անոր
վիճակներուն մէջ անարատ պահուած են¹⁴⁵» :

1862—1863 Ձէյթունի մէջ պատահած
գէպքերու քննութեան համար Բ. Դրան
կողմէ մասնաւոր Յանձնախումբ մը կազ-
մուած էր : Այդ Քննիչ Յանձնախումբին ան-
դամներն էին Դոկտ. Տաւուտ, Սարգիս Աղա-
բեկեան եւ Շահին Էֆէնտի : Վերջինս, որ
նախադասի պաշտօն ունէր՝ իր կողմնակցա-
կան ընթացքովը արգելք կը հանդիսանայ
արդար եւ անկողմնակալ արդիւնքի մը յան-
գելու համար : Դոկտ. Տաւուտ, տեսնելով որ
կարելի չէ գործակցիլ՝ կը հրաժարի իր ան-
դամակցութենէն : Այս մասին աղօտ յիշա-
տակութիւն կ'ընէ Մասիս (1864, թ. 650),
երմէ տունելով նաեւ Արշ. Արարատ. (1864,
թ. 733) :

Դոկտ. Տաւուտ Հաճընի Հայոց դպրոցին
կը նպատակէ՝ ուսուցչին վարձքը վճարելով :
Այս մասին ուրախութեամբ ու գովեստով
կը գրէ Մասիս (անդ) :

¹⁴⁵ Արշալոյս Արարատեան, թ. 670 :

Տարիներ վերջ երբ Վսեմ . Տաւուտեան Օսմանեան Պետութեան դահլիճին անդամ կ'ըլլայ՝ հայ թերթի մը համեմատ՝ Բ . Դուռը ուզած է օգտուիլ իր բարձր ու ազդեցիկ դիրքէն՝ լուծելու համար Հայ Կաթողիկէներու վէճը: Պոլսոյ Մասիսի մէջ կը կարդանք այս մասին. «Կ'ըսուի թէ Բ . Դուռը հասարակային շինութեանց պաշտօնեայ (նախարար) Վսեմ . Տաւութ Փաշային յանձնէ է Կաթողիկէ Հայոց վէճը քննել եւ երկու կողմն իրարու հետ համաձայնեցնելու միջոց մը գտնել ¹⁴⁶»: Թէ ստուղիւ Բ . Դուռը Վսեմ . Տաւուտեանի յանձնած է այսպիսի կարեւոր խնդրի մը լուծումը եւ նա ընդունած է ի՞նչ քայլ առած է՝ դժբախտաբար չկրցանք ստուղել: Գիտենք որ նոյն այդ 1871 տարւոյն նա հիւանդ է եւ դարմանումի կարօտ ¹⁴⁷:

Վսեմ . Կարապետ Տաւուտեանի ազդային դործունէութեան մէկ կարեւոր էջը կը կազմէ նաեւ հայ կրթական մարդին դարձուցած իր մասնաւոր ուշադրութիւնը:

Տաւուտեան զգալով անհրաժեշտ պէտքը մեր Ազգին ուսման ու կրթութեան մակարդակը բարձրացնելու՝ երկար ատեն խորհած ու քննած է այն բոլոր միջեցները, որոնցմով կարելի է հայ դպրոցներու ուսման ու կրթութեան ծրագիրները լաւ հիմերու վրայ դնել: Նկատի ունեցած է Փրանսական, բայց մասնաւանդ դերմանական ուղղութիւնները:

¹⁴⁶ Մասիս, 1871, Թ. 1042:

¹⁴⁷ Անդ. Թ. 1061: Մէմ. Հավատիս, Թ. 899:

Իր մտածմունքներուն զազափարակից ունե-
ցած է Ստեփան Վ. Ազարեան, ապագայ Հայ
Կաթ. Կաթողիկոս — Պատրիարքը: Երկուքը
միասին մանրամասն ուսումնասիրելէ եւ եր-
կար խորհրդակցելէ վերջ՝ կը կազմեն ուս-
ման որոշ ծրարիր մը, զոր ապա կը ներ-
կայացնեն նոյն ժամանակի Կ. Պոլսոյ Կաթ.
Հայոց Նախագահ Գեր. Անտոն Հասունեա-
նին: Հասունեան 1860 Օգոստոս 10/22 թի-
ւինդ եկեղեցականներէ եւ հինգ աշխարհա-
կաններէ կազմուած յատուկ ժողով մը կը
դուժարէ, որուն ներկայ է, բնականաբար,
Կարապետ Տաւուտեան: Սուրբ տանք ժողով-
քիս մասնակցողի մը — Հ. Պօղոս Վ. Պոյ-
նուէյրեանի¹⁴⁸ — որ կը գրէ. Գեր Հասու-
նեան «Այս ժողովոյն մէջ ժողովականաց
մտայ եւ բաղձանաց յարմար ճառ մը խօսե-
ցաւ, որով Ազգայնոց ընդհանուր յառաջա-
դիմութեան ըզձին եւ օգտակար դիտաւորու-
թեանը դործիք ըլլալու վախճանաւ — Ազ-
գային կրթութեան ժողով — մը հաստատեց
տանն անդամներէն բաղկացեալ, հինգը եկե-
ղեցական եւ միւս հինգը աշխարհականնե-
րէն, զորոնք որ հրաւիրեր էր հոն»:

«Ազգային կրթութեան ժողով»ին էական
վախճանն էր Հայ Կաթ. հասարակութեան
ազգային եւ կրօնական կրթութեան հոգը
ամբողջ Օսմանեան Պետութեան մէջ՝ դպրոց-
ներ բանալով, ընտիր ուսուցիչներ հասցնե-

¹⁴⁸ Ասիերեան Յ. (Հ. Պ. Վ. Պոյնուէյրեան),
Հասունեան զազաքականութիւն, էջ 389—390:

յով եւ դպրոցներու վարչութիւններու վրայ
հսկելով¹⁴⁹ :

Գեր. Հատուեան իր բացման ճառին մէջ
յորդորելով որ ամէնքը իրենց կրցածին չափ
նպաստեն այս ազգօգուտ գործին՝ մասնաւոր
շնորհակալութիւն կը յայտնէ Աղարեան վ.ին
եւ Կարապետ Տաւուսեանին : Իր խօսքերն
ասոնք են. «Առանձին կերպով ալ երախտա-
գիտութիւնս կը յայտնեմ Յարգոյապատիւ
Աղարեան Ստեփան վարդապետին ու Մեծա-
պատիւ Կարապետ Արքիմ Տավուք Էփէն-
տիին, որոնք շատոնց իրենց մէջ ադէկ մը
խորհելէն ու կշռելէն ետքը՝ թէ ինչպէս ազ-
գային ուսումն ու կրթութիւնը հաստատուն
եւ ընդարձակ հիման մը վրայ կրնայ յառա-
ջագէմ ըլլալ, միանգամայն ամէնէն աւելի
գործակից եղան առ մեր մէջը նոր հաստա-
տուած յաջող միութիւնը յառաջ բերելու¹⁵⁰ :

Ճառէն վերջ ժողովականներն ալ իրենց
երախտագիտութիւնը կը յայտնեն Տաւու-
սեանին¹⁵¹ : Հինգ կէտերէ բաղկացած Աղ-
արեան ժողովին յայտադիրը ամէնքը կը ստո-
րագրեն¹⁵² : Ժողովքի սահմանադրութիւն-

¹⁴⁹ Ժողով ազգ. կրթութեան, վիճակ 1860, էջ 9—10 : Ասկերեան, տեղ. էջ 390 : Մէնմ. Հավատիս, 1861, Թ. 387 :

¹⁵⁰ Ժողով ազգ. կրթութեան, էջ 6—7 : Մէնմ. Հավատիս, տեղ :

¹⁵¹ Ժողով ազգ. կրթութեան, էջ 8 : Մէնմ. Հա-
վատիս, տեղ :

¹⁵² Ժողով ազգ. կրթութեան, էջ 11 : Մէնմ. Հա-
վատիս, տեղ. Տաւուսեան իր տնունը ստորագրած է՝
Կարապետ Արքիմ Տավուք :

ները կամ կանոնները յօրինելու համար չորս հոգիէ կազմուած յանձնախումբ մը կ'ընտրեն, որուն մէջն են Կարապետ Տաւուտեան եւ Յակոբ Տաւուտեան: Սահմանադրութիւնները 24 Յօդուած կը բովանդակեն եւ հրատարակուած են «Ժողով ազգ. կրթութեան» գրքոյկին¹⁵³ եւ Մէճմուայր Հավատիւի¹⁵⁴ մէջ:

Ժողովքի կնիքը ազգային խորհրդանիշ մ'է, որ կը ներկայացնէ Ողի մը՝ զլուխը բերդով մը, որ Վաղարշապատ քաղաքը կը նշանակէ, այն քաղաքը, որ Հայ Ազգային կրթութեան ու քաղաքականութեան վստահանն եղած է: Խուրճը, որ նոյն Ողին ձախ ձեռքը՝ բռնած է՝ Միութիւն կ'ակնարկէ: Երասխ գետը՝ որուն մէջ Թափուսդ վտակ մը նոյն քաղքին առջեւէն կ'անցնի՝ Հայաստանի նշանակ է: այս գետին կամուրջը ջուրերուն յորդութենէն քանդուած է Վերդի-դիտի խօսքին համեմատ — Araxes pontem indignans — (կամուրջի չհանդուրժող երասխ): Զահը, զոր աջ ձեռքով Ողին բռնած է՝ Քրիստոնէութեան լոյսը կ'ակնարկէ, զոր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստան տարածեց ու այս ջահով լուսաւորուած Մեարդեան տախտակը Ազգային կրթութեան ահարկութիւն է¹⁵⁵:

¹⁵³ Անդ՝ էջ 14—20:

¹⁵⁴ Թ. 388:

¹⁵⁵ Ժողով. ազգ. կրթութեան, էջ 20 ծանօթ.: Մէճմ. Հավատիւ, ահդ:

ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆԵՐԸ

Վսեմ. Կարապետ Արթին Տառնտեան
տաղաւին չընդունած «Փաշա», «Միւշիւր»,
«Լիրանանի ընդհանուր կառավարիչ» եւ
«Հանրօգուտ Շինութեանց Նախարար» տիտ-
ղոսները՝ հանած էր գիտական աշխարհի մէջ
հռչակ մը ¹⁵⁶, որ բաւական էր արդէն զինքը
մեծ եւ անուանի մարդկան կարգը դասելու
համար: Այդ հռչակը կը պարտէր նա ան-
խոնջ աշխատանքներու պատու իր երկհատար
գրքին, որ սա խորազերը կը կրէ.

Histoire de la Legislation des anciens
Germaines. 2 Volumes. Wisigoths, Baiu-
variens, Alamanns, Burgundiens, Francs-Sa-
liens, Francs-Ripuaires, Langobards, Thu-
ringiens, Frisions, Saxons, Anglo-Saxons.
Berlin 1845. G. Reimer, Libraire-éditeur:

Այս գուտ գիտական գործը, որ 8⁰,
CVIII + 1460 էջեր գրաւած է՝ հեղինակը
նուիրած է գերմանացի ծանօթ ազգագրա-
գէտ գիտնական Գրիմ Եղբայրներէն Jacob
Grimmի, որուն ձօնած իր խօսքերէն կը տես-
նուի թէ Կարապետ Արթին Տառնտեան
1840էն առաջ Կ. Պոլիս ծանօթացած է Յակոբ
Գրիմի եւ անկէ օգտակար ներշնչումներ ըն-

¹⁵⁶ Վիեննայի Presse թերթը 1854ին հետադրական
լուր մը տուած տանն կը գրէր. «...սա ժողովրդին
անդամներն են Տէրվիչ Փաշա... ամենուրեւ ծանօթ գիտ-
նական Տալուքեան Հայագրին...» (Եւրոպա, 1854,
թ. 33):

դուռնած իր այս հայակապ դործն արտադրելու համար :

Ինչպէս հեղինակը իր յառաջարանին մէջ (էջ XI) կը պարզէ՝ այս գիրքը գրելու իր նպատակն եղած է «տալ պատկեր մը զուտ գերմանական օրէնսդրութեան եւ գերման ժողովուրդներու նախնական բարբերուն» :

«Օրէնսդրութիւնը, կ'ըսէ, հաւատարիմ հայելին է ժողովուրդներու կեանքին եւ տնոնց կրօնական ու քաղաքական դադափարներու ուղղութեան» (էջ VIII) : «Ուսումնասիրել օրէնքները՝ կը նշանակէ ուսումնասիրել պատմական իրողութիւններու ծագումն ու պատճառները . իսկ անոնց մէջ խորանալ՝ կը նշանակէ ինքզինքը մարդել ուղղադատօրէն կշռելու գէպքերու տարողութիւնը, որոնք քաղաքակրթութեան վրայ հակառակ կամ նպաստաւոր ազդեցութիւն կը բանեցնեն . ուսկից կը հետեւի յատկօրէն թէ օրէնսդրութեան ուսումնասիրութիւնը անհրաժեշտ է պատմութեան համար» :

Յառաջագիւր իր այս վախճանին հասնելու համար Տաւուտեան ջանացած է օգտուիլ որքան կարելի է զուտ գերմանական եւ նուազ հստակեան տմենահնագոյն օրէնագրական յիշատակարաններէն : Իրմէ առաջ շատ քիչ եղած են դիտնականներ, որոնք գրադած են հին գերմաններու օրէնսդրական առաջին փորձերն հետազօտելու . այդքան քիչ գնահատած են, կ'ըսէ, ցարդ այդ յիշատակարաններու կարեւորութիւնը, որոնք իրենց

մէջ կը պահէն այս ժողովուրդներու բարոյ-
քին ու սովորոյթներու մասին իրական ու
հետաքրքրական տեղեկութիւններ :

Հետեւորար տեսակ մը անմշակ դաշտ
կ'ըսէ Տաւուականի Ռուսմասիրութեան
նիւթը եւ կ'ապուած անասելի զժուարութիւն-
ներու, որոնց յաղթած է սակայն օրինակելի
ջանասիրութեամբ եւ արդիւնարեւած դրա-
կան դործ մը, որ վեր է ամէն զնահատանքէ :

Ռուսմասիրութեանս ծրագիրը Կ. Պ.
մէջ սկիզբ առած արդէն 1840է առաջ՝ Երկար
տարիներու յամառ աշխատանքով Բերլինի
մէջ կ'աւարտի եւ Jacob Grimmի թիւադրան-
քով տպագրութեան կը յանձնուի 1845ին :

Կ'արժէ տալ հոս այս մասին Վսեմապա-
տիւ Հեղինակին խօսքերը իրենց բնագրով :
Նա կը դրէ իր յառաջարանին վերջը (էջ XIII) .
Né à Constantinople de parents Arméniens,
je me livrai de bonne heure à l'étude de
l'histoire universelle, et m'aperçus bientôt
combien il m'était indispensable de connaître
les institutions anciennes de peuples de
l'Europe pour bien saisir et suivre les causes
des évènements de leur histoire et pouvoir
porter un jugement sain sur leurs institutions
actuelles. J'ai voulu jeter un coup d'oeil sur
la vie sociale et politique de ses nations dont
les descendants devaient plus tard si éner-
giquement dompter et gouverner une grande
surface de la terre. Dans ce but je m'adonnai

pendant quelque temps à l'étude des anciennes lois germaniques... déjà je commençais à faire quelques pas dans cette voie si difficile, lorsque mon gouvernement, jaloux d'encourager et de protéger mon instruction, daigna m'attacher à sa légation à Berlin où pendant plusieurs années j'ai occupé mes loisirs à m'entourer de nouvelles lumières et où j'obtins, je le publie avec reconnaissance, tant de la part de MM. les employés de la bibliothèque royale de cette ville que de celle de plusieurs savants, toutes les facilités désirables pour poursuivre mes recherches et compléter mon travail... :

Գիրքս ունի ընդարձակ ներածական մը (94 էջով), որուն մէջ գիտնական հեղինակը, իրեն յատուկ յտակ ծրագրով մը, կ'ուսումնասիրէ նախ ընդհանուր գիտելիքներ հին գերմանացիներու պատմութեան եւ օրէնսդրութեան մասին: Այսպէս, օրինակ, թէ հին Գերմանացիները դրաւոր օրէնքներ ունէի՞ն՝ յոյն կամ լատին գրերու ծանօթանալէ առաջ. ի՞նչ դրամ կը դործածէին. անոնց faidaն (վրէժխնդրական պատերազմ). անոնց դանազան դասակարգերը եւն եւն:

Էջ 1—639 (Ա. Հտր.) կ'ուսումնասիրէ օրէնսդրութիւնը Վիսիգոթներու, Բայուվարներու, Ալամաններու, Բուրգունդիոններու, Ֆրանկ-Սալիսներու եւ Ֆրանկ-Ռիպուէրներու: Իսկ էջ 1—741 (Բ. Հտր.) կը գրադիլանդորարդներու, Թիւրինգիացիներու, Ֆրի-

սիոններու, Սաքսոններու եւ Անգլո-Սաքսոններու օրէնսդրութեամբ :

Բայ ի դորժածած աղբիւրներու մանրամասն ցանկէ մը՝ ունի նաեւ այբուբենական շատ արժէքաւոր ցանկ մը ուսումնասիրութեան մէջ կիրարկուած հին դերմանական կամ լատինական բառերու՝ իրենց մեկնութեամբ (Բ. Հտր., էջ 766—799) :

Կարապետ Տաւուտեանի այս մեծարժէք աշխատանքը, իր ժամանակին, ուշադրութիւնը դրաւ ի գիտակցի աշխարհի : Գովեստով արձագանգած են դերմանական, աւստրիական, անգղիական եւ հայկական թերթերը : Կ. Պոլսոյ Հայաստանը ազդեցին հպարտութեամբ կը պարծենար. «Օսմանեան մեծագոր Տէրութեան կողմէն Բրուսիա խըրկուած դեսպանին թարգման եւ քարտուղար ազնուական աղա Կարապետ Յարութիւն Տաւուտեանը՝ իրեն մէկ ընտիր աշխատութեամբը բոլոր եւրոպացոյ մէջ յայտնի բրաւ մօտերս՝ որ Հայոց խմաստուն մարդիկը իրենց ջանասիրութեամբը Եւրոպացի խմաստուններէն շատ վար չեն մնար : Ասանկ ազնուական մարդոց աշխատութենէն չտարհակալ ըլլալու եմք, որովհետեւ ասանկներուն աշխատասիրութեամբն է որ մեր ազգը յոյս կրնայ առնել Եւրոպայի կրթեալ եւ ուսումնական ազգաց կարգը անցնելու : Ճշմարիտ ազգասէրի մը շատ մեծ ուրախութիւն կ'ըլլայ, երբ որ մէկ կողմէն ազգին կրթութեանը աշխատողներ տեսնէ, եւ մէկ կողմէն

մէն իր ազգակից ուսումնականի մը անունը
գովութեամբ յիշուած տեսնէ օտար ազգաց
մէջ¹⁵⁷» :

Augsburgի Allgemeine Zeitungէն քաղե-
լով՝ Կ'արձագանգէր Իզմիրի Արշալոյսը¹⁵⁸
հետեւեալ վերնագրի տակ. «Տալութ օղլուն
վերմանացոյ օրէնսդրութեան պատմու-
թիւնը» :

«Ան մարդիկներուն կարգը, որոնք ինքը-
զինքնին վերմանացոյ հին օրէնքները քննե-
լու տուած են՝ դատելու է առ արեւելեանը .
Կարապետ Արթին Տալուա օղլու Կոստանդ-
նուպօլսեցի հայ մը, որ Բրուսայի արքունեաց
խրկուած Տաճկի դեսպանին քարտուղար
թարգմանն է, առ աշխատութիւնը յանձն ա-
ռեր է, որ մինչուէ հիմա կը պահսէր. այս-
ինքն վերմանացոյ հին օրէնսդրութեանց
պատմութիւնը շիներ է գիտնական կեր-
պով մը... Հեղինակին ջանքը, զգուշաւոր
դրուածքը, ու յաջողակութիւնը ամէն երես
յայտնի կը տեսնուի... Հոս մեր վախճանը
ան էր որ օտարականի մը, որնոր ազգայինէ
մը աւելի շատ մեծ դժուարութիւններու
յաղթած է առ դորձքիս մէջ՝ դժուարին ջան-
քին արժանի եղած երախտագիտութիւննիս
ցուցնենք: Աս երախտագիտութիւնը արդէն
Բրուսայի թագաւորին ու Պետլինի գիտու-

¹⁵⁷ Հայաստան, Կ. Պ. 1846, Թ. 6:

¹⁵⁸ Արշալոյս Արար., Զօրանիս 1846, Թ. 264:

թեանց ճեմարանին կողմէ ըստ բաւականին հաստուցուած է ¹⁵⁹» :

Պոլսոյ Հայաստան յաջորդ տարին ¹⁶⁰ կը տեղեկագրէր. «Տաւութեան արդոյ գիտնա-
կան Պ. Կարապետ, որն որ երկայն ժամա-
նակ Օսմանեան տէրութեան կողմանէ Պեր-
լինի մէջ թարգմանի կամ գործակալի պաշ-
տօն կատարելով՝ իրրեւ քաղաքագէտ ունձ՝
մեծ անուն ստացած էր, մէկ երկու տարի
յառաջ գերմանացւոց հին օրինաց վրայ գրած
գրքովը գիտնոց առջեւն ալ իրրեւ գրադէտ
մեծ պատիւ ստացաւ: Պերլինի համալսա-
րանը իր արդիւնքը վարձատրելու ու իր
գրքովը Գերմանիայի ըրած ծառայութեանը
փոխարէն մը ընելու համար, առ օրերս զինքը
համալսարանին պատուոյ անդամ ընտրեց,
թագաւորն ալ առ ընտրութիւնը հաստա-
տեց» :

1848ին Վիեննայի Donau Zeitung Կարա-
պետ Տաւուտեանի Բերլինի թրքական դե-
պանատան մէջ լիակատար իշխանութեամբ
գործակալ անուանուելու առթիւ հետեւեալը
կը գրէր. «Հանգարեղ ու բազմահմուտ
Հայագգի Պ. Տավութեանը, որ գերմաներէն

¹⁵⁹ Հմմտ. Արրահամ Յ. Այվազեան, Շար հայ
կենսագրութեանց, Կ. Պ. 1893, էջ 161: Արշալոյս Արա-
րատեանի խմբագրութիւնը նոյն տեղ իր կողմէ ալ կը
գրէր. «Մեր ազգայնոց ամէն բանի ճարտար ըլլալուն
աղէկ օրինակ մը կրնայ ըլլալ առ գրքին հեղինակը,
որ դադղիւրէն լեզուաւ առանկ դժուարին նիւթի մը
վրայ իր գիրքը գրեր է: Ասիկայ մեր ազգին մեծ պար-
ծանք կը սեպենք»:

¹⁶⁰ Անդ. 1847, Թ. 9—62:

լեզուաւ¹⁶¹ պատմական եւ իրաւագիտական երեւելի գործք մը շարադրած է, եւ շատ տարի Պերլինի Օսմանեան դեսպանատան մէջ քարտուղարութեան պաշտօնը կատարած է, հիմա Դրան կողմանէ լիակատար իշխանութեամբ գործակալ անուանուեր է ու Պերլին կու գայ¹⁶²» :

Վերջապէս Athenium անդդիերէն թերթը Տաւուտ Փաշայի թուրք Պետութեան Խորհրդարանին անդամ ընտրուելը առիթ առնելով՝ ըսելէ յետոյ թէ ան արդէն աշխարհահռչակ անուն մ'ունէր՝ անոր դրքին վրայ իր հիացումը կը յայտնէ . «Օսմանեան դրագէտի մը ձեռքէն ելլելուն պատճառաւ, կ'ըսէ, ա'լ աւելի մեծ անուն հանած է» : Ու կ'աւելցնէ . «Արեւելքցի դրագէտի մը Անգլո-Սաքսոն կամ բնիկ Գերման գրոյցներուն ու կարծիքներուն մեկնութիւն տալը իսկապէս դարձանալու արժանի բան մը կ'երեւայ¹⁶³» :

¹⁶¹ Տաւուտեան իր դիրքը Փրանսերէն դրած է : Եւրոպայի դրածին նայելով (1848, Թ. 21 ծանօթ.) կրնայ ըլլալ որ գերմաներէն թարգմանութիւն մ'ալ եղած ըլլայ :

¹⁶² Եւրոպա, Վիեննա 1848, Թ. 21 : Եւրոպա իր կողմէ կ'աւելցնէ . «Աս համառօտ հատուած՝ ինչպէս մեր, նոյնպէս ամէն հայրենասէր անձանց սրտին ալ սկստք է որ մեծ ուրախութիւն պատճառէ, որովհետեւ աս պատուական անձին ընդունած պաշտօնէն ու երեւելի լրագրի մը իր վրայ աս կերպով խօսելէն յայտնի կը տեսնուի որ ինքն իր խոհեմ եւ իմաստուն վարմունքովը, գիտնական եւ ուսումնասիրական փոյթովը եւ մեծ ու աշխատալի երկասիրութեամբ թէ՛ բարձրագոյն Դրան եւ թէ՛ Եւրոպայի գիտնոց առջեւը ինչ մեծ յարգ ու համարում ստացած է» :

¹⁶³ Մէմուուայր Հովատիս, 1868, Թ. 748 :

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

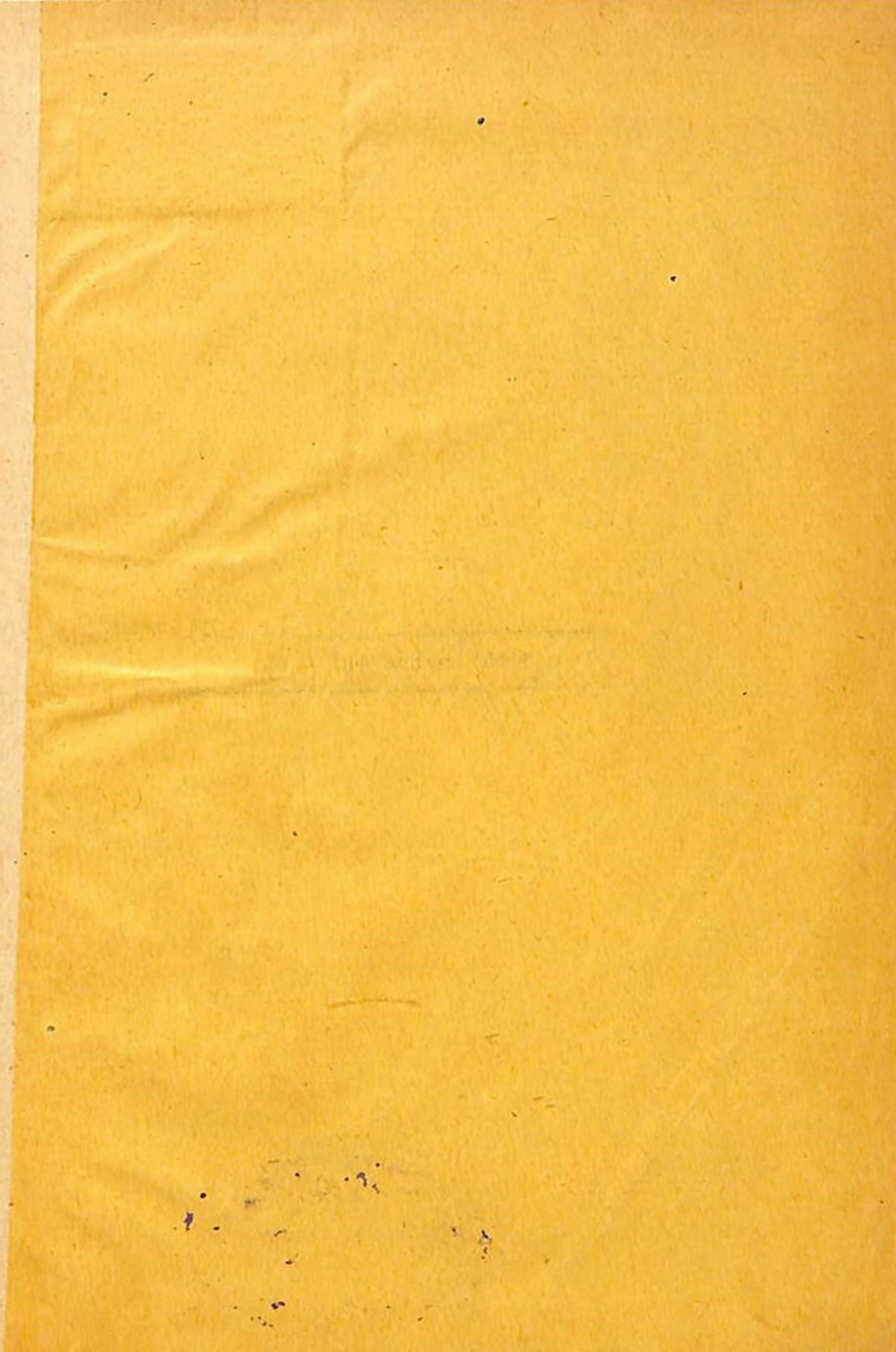
Էջ 39. Մասիս (Կ. Պ. 1862, թ. 534) իր «Խառն լուրերու» մէջ կը գրէ. «Պէտքէն Գաղղիոյ լրագիրներուն գրուած նամակները միաձայն կը դուրսն Լիրանանու կուսակալ Վսեմ. Տաւութ Փաշային հանձարեղ եւ աշալուրջ կառավարութիւնը, որով հայաղղի կուսակալը յաջողեր է՝ առջի բերանը դէմն ելած խոչընդոտներն հարթելու, եւ անկարգութեան ու աւերանայ ասպարէզ եղած երկիրը հեռզհեռէ բարեկարգելով՝ ժողովրդոց վստահութիւնն ու համակրութիւնը գրաւեր է»:

Էջ 65. Փռնիջ (Կ. Պ. 1873, թ. 835) Հոկտ. 31 թուականով (հ. տ.) կը ծանուցանէ Տաւուտ Փաշայի մահը, գրելով. «Հասարակային շինուածոց նախկին պաշտօնեայ (նախարար) Տաւուտ Փաշա (հռովմէական հայ), որ վերջին ժամանակներս Գաղղիա կգտնուէր, մեռեր է»:

Էջ 66. Ամէնուն Տարեցոյցը (1926, էջ 726) կը յիշէ 1924ի իր «Մահադրականին» մէջ. «Դեկտեմ. 5. Փարիզ (Մոնմառուը տը լա Վիլլիգատիոն) Տիկ. Մառի Տավուտ, թողած հրիտակ մը 20 հազար անգլ.ի՝ Ուէսդմինիսդը գրամատուեն ի պահ»։ Գուցէ Տաւուտ Փաշայի որդեգիրն է, յետոյ ամուսնացած։

Էջ 72. Փռնիջ (1871, թ. 657) կը գրէ. «... Տաւութ Փաշան յաջողեր է Հռովմէական աղղայնոց մէջ տեղի ունեցած անհամաձայնութեան վերջ տալ. բայց չկրցանք խմանալ թէ ի՞նչ կերպով համաձայնած են»։

99 [Տափուրյան]

Պ-79

Գին՝ գուլից՝ ֆր. 1.50:

(17)

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220035182

A II
35182